

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Електронне видання

Набатова О. О.

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ**

навчально-методичний посібник

Харків
2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Електронне видання

Набатова О. О.

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

навчально-методичний посібник

для студентів
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
спеціальності 051 «Економіка»
спеціалізації «Бізнес-економіка»
денної форми навчання

**Харків
2020**

Набатова О. О. Історія економіки та економічної думки:
навчально-методичний посібник для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 051 «Економіка» спеціалізації «Бізнес-економіка» денної форми навчання. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2020. 122 с.

*Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 15.07.2020 р.)*

© Національний юридичний
університет
імені Ярослава Мудрого, 2020

ЗАГАЛ АДИ

Мета навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» – формування системних знань про історичний розвиток господарств провідних країн світу та еволюцію економічної думки, зв'язок економічної науки з економічною політикою та практикою.

З а в д а н н я :

- опанування закономірностей і тенденцій розвитку господарств країн Європейської цивілізації задля усвідомлення становлення сучасних економічних систем;

- розуміння процесів формування, розвитку, взаємодії та модернізації основних напрямів економічної думки,

- пізнання взаємозв'язку економічної теорії з господарською практикою та економічною політикою;

- вивчення генезису господарства України та внеску вітчизняних вчених у скарбницю економічної думки;

- засвоєння сучасної методології історико-економічного аналізу економічних процесів і явищ господарського життя суспільства;

- формування у студентів наукового світогляду, економічної культури та творчого економічного мислення;

- набуття навичок самостійної роботи з літературними джерелами для подальшого поглибленого вивчення проблем господарської практики.

Практичні заняття з даної дисципліни спрямовуються на розвиток у студентів економічного мислення, навичок історико-економічного аналізу процесів і явищ у сучасній економіці та виявлення взаємозв'язку й спадкоємності економічної політики держав з теоретичними концепціями минулого та сучасності.

Кращій підготовці до занять і більш глибокому засвоєнню навчального матеріалу сприяє виконання завдань для само-

стійної роботи: формулювання відповідей на теоретичні й тесто-

ві питання для самоконтролю, виконання практичних завдань, підготовка есе, опрацювання рекомендованої літератури.

Студенти заочної форми навчання на практичних заняттях розглядатимуть три теми:

5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.) та їх відображення в економічній думці.

6. Розвиток ринкового господарства та економічної думки в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.).

10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.).

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Модуль I. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тема 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки (ІЕЕД)

П л а н

1. Предмет і завдання ІЕЕД, її місце в системі економічних наук.
2. Методологія та методи історико-економічних досліджень.
3. Підходи та критерії періодизації господарського розвитку суспільства.

Методичні поради

Вивчення першого питання слід розпочати з визначення місця ІЕЕД у системі економічних наук, її взаємозв'язок з економічною теорією та практикою. Будучи наукою про розвиток економічної думки, ІЕЕД логічно доповнює курс економічної теорії, поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, функціональних та галузевих економічних дисциплін. Історія економіки та економічної думки досліджує генезу господарської діяльності людства, світової економіки у нерозривному взаємозв'язку з еволюцією системи економічних поглядів, тож предметом ІЕЕД є історичний процес еволюції світової економіки та економічної думки. Також зверніть увагу на джерела історико-економічної інформації: матеріальні результати виробництва, документи з управління

господарством, матеріали літератури, мистецтва, ЗМІ, що містять економічну інформацію. Важливо з'ясувати функції ІЕЕД.

Далі (друге питання) необхідно розглянути систему методів ІЕЕД, яку утворюють методологічні принципи класичної та сучасної філософії; методологічні положення загальної економічної теорії; загальнонаукові методи; специфічні методи. Особливий акцент слід зробити на *специфічних* методах ІЕЕД: історико-генетичному, системно-структурному, історико-порівняльному, проблемно-логічному.

Опрацьовуючи третє питання, слід виходити з того, що однією з центральних проблем ІЕЕД є періодизація економічної історії – встановлення певних хронологічно послідовних етапів в економічному розвитку суспільства. Все різноманіття підходів до пояснення історичного процесу можна звести до двох напрямів.

Прихильники першого підходу дотримуються ідеї про універсальність історичних закономірностей та основних етапів, через які пройшло людство у своєму розвитку, та вважають, що розвиток історії відбувається лінійно – від нижчих форм до вищих.

Прихильники другого – заперечують закономірності в історичному розвитку різних країн та регіонів і доводять, що розвиток історії йде за замкнутими циклами (теорії цивілізацій). До першої групи теорій відносять, зокрема, концепцію Л. І. Мечникова, який поклав в основу періодизації географічний чинник – ступінь розвитку водних шляхів сполучення; теорію стадій економічного розвитку Ф. Ліста; формаційну теорію К. Маркса; теорії етапів економічного розвитку за критерієм способу обміну Б. Гільдебранда та К. Бюхера; концепцію «стадій економічного зростання» У. Ростоу; теорію постіндустріального суспільства тощо.

Другий підхід – *цивілізаційний* – базується на аналізі внутрішніх особливостей певної цивілізації, тобто передбачається, що цивілізація характеризується певною економічною системою, етнічними коріннями, релігією, філософією, стилем творчого мислення, узагальненою картиною світу, особливим

укладом життя. Намагання сучасних учених уникнути крайнощів і суперечливостей формаційного і цивілізаційного підходів привело до виникнення нового циклічного напрямку в аналізі проблеми періодизації.

Тема есе. ІЕЕД як абетка економічної науки.

Практичні завдання

1. Наведіть приклади практичного застосування знань з економічної історії у повсякденній діяльності людини.

2. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації історії господарства. Чи є вони взаємовиключними?

3. Визначте авторів періодизації економічної історії за певними критеріями (див. табл. 1).

Таблиця 1

Критерії періодизації	Автори
1) водні шляхи сполучення	Ф. Лист
2) власність на засоби виробництва	К. Маркс
3) торгівля та обмін	Б. Гільдебранд
4) грошовий обіг	Л. Мечніков
5) рівень розвитку продуктивних сил	У. Ростоу
6) культура	А. Тойнбі
7) домінуючі види господарської діяльності	К. Бюхер

4. Які словосполучення є зайвими у наступних смислових ланцюжках?

а) річна цивілізація – західна цивілізація – середземноморська цивілізація – океанська цивілізація;

б) первісне суспільство – рабовласницьке суспільство – феодальне суспільство – індустріальне суспільство – капіталістичне суспільство;

в) натуральне господарство – грошове господарство – народне господарство – кредитне господарство.

Тестові завдання

1. Що не належить до предмета вивчення ІЕЕД?

а) закономірності розвитку світового господарства в певні історичні періоди;

б) економічні процеси в їх історичній послідовності, цивілізаційному вимірі та економічна думка, що їм відповідає;

в) механізм функціонування національної економіки, фактори, що впливають на неї у короткостроковому та довгостроковому періодах;

г) передумови та закономірності еволюції світової економічної думки.

2. За яким критерієм Ф. Лист поділяв історію економічного розвитку на п'ять стадій?

а) домінуюча форма господарської діяльності;

б) інтенсивність обміну;

в) тип власності;

г) рівень розвитку виробництва, галузевий і професійний розподіл праці.

3. Хто обґрунтував історичний метод у дослідженні історії економіки?

а) Ф. Лист;

б) К. Бюхер;

в) К. Маркс;

г) Д. Белл.

4. Хто заклав основи формаційного підходу до періодизації історії?

а) Б. Гільдебранд;

б) К. Бюхер;

в) К. Маркс;

г) А. Тойнбі.

5. *Що покладено в основу формаційного підходу до періодизації історії господарства?*

- а) капітал;
- б) розвиток науки та техніки;
- в) кредит;
- г) власність на засоби виробництва.

6. *Хто з німецьких учених взяв за критерій періодизації історії розвиненість грошового обігу?*

- а) Ф. Лист;
- б) К. Бюхер;
- в) К. Маркс;
- г) Б. Гільдебранд.

7. *Хто був автором теорії «постіндустріального суспільства»?*

- а) Д. Белл;
- б) К. Маркс;
- в) У. Ростоу;
- г) Ф. Лист.

8. *Як називається функція ІЕЕД щодо збору, вивчення та узагальнення господарського досвіду людства?*

- а) акумулятивна;
- б) пропедевтична;
- в) світоглядна;
- г) теоретико-пізнавальна.

9. *Як називається функція ІЕЕД щодо визначення об'єктивних законів розвитку світової та національних економік?*

- а) акумулятивна;
- б) методологічна;
- в) практична;
- г) теоретико-пізнавальна.

10. *Який вислів найбільш точно відображає маршрут історії людства?*

- а) історія – це кілька циклів, які постійно змінюють один одного (Д. Віко);
- б) історія – це рух вгору по спіралі, що звужується (Г. Гегель);
- в) історія – це вибухи пасіонарності, що чергуються (Л. Гумільов);
- г) історія – це хаос.

Список рекомендованої літератури

- Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХП», 2010. 335 с.
- Історія економічних учень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.
- Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.
- Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.
- Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Що вивчає історія економіки та економічної думки?
2. Проаналізуйте взаємозв'язок ІЕЕД з іншими гуманітарними науками та її місце у системі економічних наук.
3. Поясніть функції ІЕЕД.
4. На які універсальні методи дослідження спирається ІЕЕД?
5. Які спеціальні методологічні підходи застосовуються ІЕЕД?
6. Охарактеризуйте основні джерела ІЕЕД.
7. Розкрийте основні підходи до періодизації економічної історії.
8. Назвіть хронологічні межі епохи Давнього світу, Середньовіччя, Нового та Новітнього часу.

Тема 2. Господарство первісного суспільства та ранніх цивілізацій

П л а н

1. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства та їх характеристика.
2. Передумови та фактори становлення господарської сфери суспільств ранніх цивілізацій.
3. Економічна думка Стародавнього Сходу.

Методичні поради

Спочатку (перше питання) необхідно розглянути основні характеристики первісної системи господарства, серед яких: край низький рівень розвитку продуктивних сил, повільний розвиток економіки; колективна праця і громадська власність на знаряддя праці й засоби виробництва; відсутність суспільних класів і держави; зрівняльний розподіл продуктів виробництва; надзвичайна залежність людини від природи.

Основним мотивом матеріальної діяльності людини було виживання в екстремальних природних і соціальних умовах. Хронологічно первісне суспільство більше збігається з кам'яним віком, у якому виділяють три періоди: палеоліт (давній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік) та неоліт (новий кам'яний вік). Далі слід дати характеристику господарської діяльності людей у ці періоди за такими параметрами: форма власності, тип господарства, основні види господарської діяльності, основні форми суспільно-господарської організації. Крім того, важливо розкрити сутність неолітичної революції, звернувши увагу на перші етапи процесу суспільного поділу праці, зокрема й на розвиток первісної общини (від родової до сімейної та, згодом, сусідської). Насамкінець проаналізуйте причини занепаду первісної господарської системи.

Друге питання потребує відповіді, чому ранні цивілізації з'явилися саме на Стародавньому Сході, яку роль у цьому процесі зіграли кліматичні фактори, чому з'явилася потреба у сильній централізованій владі на чолі з правителем, який мав всю повноту влади та вважався Богом або намісником Бога на Землі. Такий тип влади (деспотія) реалізовувався через розгалужену адміністративну систему – апарат чиновників, що охоплював всю країну. Важливою особливістю Давнього Сходу була експлуатація значної частини вільного населення шляхом залучення до сезонних сільськогосподарських робіт, будівництва гребель, до праці в культурних і світських установах. З'ясуйте особливості східного (патріархального) рабства (раби не були основною продуктивною силою суспільства, їх чисельність і питома вага були незначні, вони використовувалися переважно у домашньому господарстві, могли мати родину й навіть вести своє господарство, а згодом і викупитися). Доцільно розглянути особливості господарського розвитку Месопотамії, Вавилону та Стародавнього Єгипту.

Вивчення третього питання слід почати з особливостей економічної думки Стародавнього Сходу (прагнення зберегти натуральне господарство та засудити з позицій моралі того часу розвиток товарно-грошових відносин; донауковий характер економічних поглядів, які ще не виділилися в окрему систему знань із суспільної думки) та її основних джерел (юридичні документи і господарські трактати). Необхідно окреслити коло основних економічних проблем, що висвітлювалися у пам'ятках економічної думки того часу: «Повчання гераклеопольського царя своєму синові Мерікару», «Речення Іпусера», закони вавілонського царя Хаммурапі, або Кодекс Хаммурапі.

Тема есе. Техніко-економічні досягнення ранніх цивілізацій

Практичне завдання

У наведеному нижче тексті з «давньоєгипетського життя» допущені помилки, пов'язані з неправильним відобра-

женням реалій «азійського способу виробництва» та історії економічних учень доіндустріального суспільства. Знайдіть помилки і поясніть, які реалії того часу в тексті відображені невірно.

Сенусертова етика.

Сенусерт, відставний чиновник Великого Єгипту, сидів на веранді своєї садиби і вдавався до спогадів. Так, багато сплигло води в Нілі відтоді, як він почав свою службу великому фараону. Сенусерт згадав, як батько відмовляв його від кар'єри чиновника. «Пам'ятай, Сеню, – говорив йому, бувало, батько, – як увійдеш ти в канцелярію, так і зігнешся перед своїм начальником. Від просиджування над сувоями спина твоя буде вічно зігнутою, очі твої стануть сліпнути від ієрогліфів, платню тобі постійно будуть затримувати, а ледь не сподобаєшся начальнику своєму – ще й різками пригостять. Інша справа – життя вільного землевласника – в своєму домі ти сам собі господар!» Ох, правий був батько: служба фараону і Єгипту – не мед. У школі переписувачів молодий Сенусерт був найкращим учнем, а тому великий Хеопс і його син Тутанхамон використовували його здібності, на відміну від інших чиновників, на самих різних ділянках державної діяльності.

За роки служби яких тільки доручень не виконував Сенусерт: і в будівництві піраміди для фараона брав участь, і послом його посилали в заморські країни, і монетним двором керував, і податки з метеків збирав, і військами в боях траплялося командувати. Але тільки зараз, пішовши на спокій і оселившись у своїй садибі, яку він за заведеним звичаєм побудував казенним рахунком, Сенусерт знайшов, нарешті, своє справжнє покликання. Перед ним лежав сувій папірусу, і Сенусерт почав записувати те, над чим він довго розмірковував: «Ми, єгиптяни, – не раби. Раби – вони, полонені чужинці, їх більше, ніж вільних єгиптян, а тому змусити їх ефективно обробляти наші поля – це важка наука». Свою науку про те, як організувати використання рабів у приватному господарстві, Сенусерт назвав грецьким словом «економія» (за фараонів династії Птолемеїв, яким служив Сенусерт, грецька мова була державною мовою Великого Єгипту).

Праця Сенусерта швидко стала популярною. Коли через століття Платон з далекої Греції відвідав Єгипет, то, крім інших плодів ученості, він відвіз і папірусний сувій «Сенусертової етики, або Науки про економію». Оскільки в Греції майже ніхто не відав, що відбувається на іншому кінці Великого Моря, то ніщо не заважало Платону приписати повчання великого єгипетського мислителя Сенусерта своєму батькові Нікомаху. Відтоді Платона з його «Нікомаховою етикою» незаслужено славлять як основоположника економічної науки; ім'я ж Сенусерта потонуло в пільмі часів.

Джерело. Сборник задач по микроэкономике / под ред. Р. М. Нуреева. Москва: Норма, 2005. 432 с.

Тестові завдання

1. Що з переліченого є ознакою первісного господарства?

- а) наявність класів;
- б) експлуатація людини людиною;
- в) високий темп розвитку продуктивних сил;
- г) колективне привласнення природних ресурсів та результатів виробництва.

2. Для чого виготовляється продукт в умовах натурального господарства?

- а) для обміну між общинами;
- б) для продажу на ринку;
- в) для споживання всередині общини;
- г) для експорту.

3. Що з переліченого є характеристикою привласнюючого господарства?

- а) перетворення речовини природи задля задоволення власних потреб;
- б) споживання у незмінному виді продукту, що існує у природі;

- г) споживання продукту, створеного людиною у процесі праці;
- д) пограбування сусідських общин.

4. Що відбулося у процесі першого великого суспільного поділу праці?

- а) відділення землеробства від скотарства;
- б) відділення ремесла від сільського господарства;
- в) перетворення збиральництва на землеробство;
- г) поява купців.

5. Що називають другим великим суспільним поділом праці?

- а) відділення землеробства від скотарства;
- б) відділення ремесла від сільського господарства;
- в) перетворення збиральництва на землеробство;
- г) поява купців.

6. Чим характеризується східне рабство?

- а) раби використовувалися переважно у домашньому господарстві;
- б) раби були головною продуктивною силою;
- в) за чисельністю раби перевищували вільне населення;
- г) раби були власниками засобів виробництва.

7. Якою була домінуюча форма власності у річкових цивілізаціях?

- а) общинна;
- б) державна;
- в) храмова;
- г) селянська.

8. Завдяки якому головному фактору грандіозні споруди Стародавнього Сходу будувалися в короткі терміни?

- а) велика кількість будівельників;
- б) підйомні механізми;
- в) організація праці;

г) сувора дисципліна.

9. *Чим характеризується економічна думка Стародавнього світу?*

а) глибоким теоретичним аналізом тогочасної економічної системи;

б) визнанням значної ролі держави в економічному житті суспільства;

в) формуванням основ економічної науки;

г) самостійністю стосовно інших галузей знань.

10. *Яка з наведених пам'яток економічної думки Стародавнього Сходу є найстарішою з відомих людству?*

а) «Кодекс законів царя Хаммурапі»;

б) «Речення Іпусера»;

в) «Повчання гераклеопольського царя своєму синові»;

г) «Артхашастра».

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні характеристики системи

господарства первісного суспільства.

2. Які періоди виділяються в історії первісного суспільства? Чим відрізнялась господарська діяльність людей у цих періодах?

3. У чому сутність «неолітичної революції»?

4. Що означає суспільний поділ праці? Коли відбулися перший та другий суспільний поділ праці?

5. Які стадії розвитку пройшла первісна община?

6. Які причини розпаду первісної господарської системи?

7. Чому в країнах Давнього Сходу сформувалася централізована державна система господарства, азіатський спосіб виробництва?

8. Охарактеризуйте господарство країн Стародавнього Сходу.

9. Назвіть характерні риси економічної думки Стародавнього Сходу.

10. Які основні економічні проблеми висвітлюються у ранніх письмових джерелах держав Стародавнього Сходу?

Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).

П л а н

1. Особливості господарського розвитку та економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу.

2. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав.

3. Економічна думка Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Методичні поради

У першому питанні слід розкрити сутність поняття «осьовий час» та пояснити його роль у формуванні Східної і Західної цивілізації. Необхідно розглянути особливості господарського розвитку Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю. Як і в інших давньосхідних державах, основним організаційно-економічним осередком у цих країнах була сільська община. Між вільними общинниками та родовою й племінною знаттю точилася постійна боротьба за захоплення общинних земель. Частина общинників, що втратила земельні наділи, опинялися в борговому рабстві, рабами ставали й полонені. Приватні особи усе більш активно використовували працю рабів (у сільському господарстві, ремеслі), але основним споживачем рабської робочої сили залишалася держава. У Стародавній Індії основним заняттям населення було землеробство. Общинники вирощували пшеницю, ячмінь, овочі, бавовну, цукровий очерет, рис. Зі зростанням майнового розшарування усе більше землі зосереджувалося в руках багатіїв, а бідні брали землю в оренду. Високого рівня досягло ремесло: гончарне, ювелірне, роботи з металів, зодчество, ткацтво (вироби з бавовни, льону, шовку). Розквіту економіки в IV–III ст. до н. е. сприяв розвиток науки – астрономії, математики, медицини. У Китаї в «осьовий час» освоюється плавка заліза, що створює умови для розвитку землеробства й ремесла. Провідною галуззю в економіці було сільське господарство. Добре розвивалися ремесла (гончарне, ткацьке, шахтна й гірничорудна справи).

Далі необхідно окреслити коло основних економічних проблем, що висвітлювалися у найвідоміших пам'ятках економічної думки того часу – індійському трактаті «Артхашастра» (виправдання соціальної нерівності, розподілу суспільства на касты та рабовласництва, тлумачення економічної ролі держави, опис економічної політики царської адміністрації, проблеми торгівлі та кредиту й ін.), збірнику трактатів «Гуань Цзи», написаному в Стародавньому Китаї (державне регулювання ринку з метою забезпечення стабільності та порядку в країні, організації грошового обігу).

Друге питання передбачає розгляд особливостей господарства Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Саме в цих країнах рабовласницький спосіб виробництва, що тривав там із середини I тисячоліття до н. е. до середини I тисячоліття н. е., набув найбільш розвинених, класичних форм. Основні характеристики античного суспільства: основу економіки склали землеробство, скотарство, ремесло, торгівля (переважно в містах); домінуючою була власність рабовласника на рабів і продукти їх праці; основу суспільного розвитку становило натуральне господарство, разом з тим значний розвиток отримало дрібнотоварне виробництво і ринкові відносини, особливо зовнішня торгівля; основною продуктивною силою були раби, одночасно зберігалася селянська громада; античне рабство – висока частка рабів у загальній чисельності населення, раби зайняті у всіх сферах економіки; в сільському господарстві основною господарською одиницею були латифундії (маєтки), а в ремеслі – майстерні (ергастерії). Особливу увагу зверніть на соціально-економічний устрій грецьких міст-полісів, які були двох типів – аграрні (Спарта та ін.) і торгово-ремісничі (Афіни й ін.).

Важливо пояснити також причини економічного ослаблення грецьких полісів, занепаду їх військової могутності, порушення процесу поповнення кількості рабів. Щодо Стародавнього Риму, то в ході загарбницьких воєн до середини II ст. до н.е. він перетворився на центр колосальної держави. Основа економіки Риму – землеробство, побудоване на рабській праці. Економічна структура села включала два типи господарств: рабовласницьке (вілла) і селянський двір. Дрібне господарство не могло конкурувати з дешевою рабською працею. Тому в ході руйнування селянства виникали великі землеволодіння – латифундії і землеробство стало витіснятися скотарством (змінювалися потреби міста, дешеве зерно надходило з римських провінцій у вигляді данини). Культивування трудомістких культур в погано керованих латифундіях було неможливим. Поступово місце латифундії зайняв

салътус – великий маєток, розбитий на ділянки (парцели), що здаються в оренду рабам або вільним селянам (колонам).

Нарешті, розглядаючи третє питання, слід зауважити, що в давнину економічна думка була розчинена в інших формах суспільної свідомості. Проте в джерелах Давньої Греції і Давнього Риму проста фіксація економічних відносин життя вже доповнюється елементами економічного аналізу, оцінки. Най-

більш типова форма прояву економічних знань – філософський трактат. Мислителі Стародавньої Греції та Стародавнього Риму намагалися визначити принципи і методи організації й управління рабовласницького господарства. Вчення про його організацію називали економією, а управління державою – політикою. Найбільшу роль в історії економічних учень Стародавньої Греції відіграли твори відомих мислителів Ксенофонта, Платона і Аристотеля. Далі необхідно розглянути економічні проблеми, висвітлені у працях цих філософів, їх ставлення до власності, поділу праці, обміну та торгівлі. Детальніше зупиніться на економічних поглядах Аристотеля, його спробах проникнути в сутність економічних явищ. Так, він виділив два види економічної діяльності: економію – вміння вести домашнє господарство, метою якого є споживання, та хрематистику – «мистецтво наживати багатство» шляхом торгівлі, лихварства, «породження грошей грошима». Аристотель уперше виділив дві властивості обмінюваного продукту – товару: здатність задовольняти будь-яку потребу і здатність обмінюватися. В епоху Стародавнього Риму оригінальних ідей не було. У кількох господарських трактатах Катона, Варрона та Колумелли йшлося про способи ведення рабовласницького господарства, яке вже набуло ознак кризи.

Темі есе. 1. «Осьовий час» і його роль у формуванні Східної й Західної цивілізації.

2. Пам'ятки економічної думки в країнах Давнього Сходу.

Практичне завдання

У наведеному нижче тексті «з давньоримського життя» допущено помилки, пов'язані з неправильним відображенням реалій античного способу виробництва. Знайдіть помилки і поясніть, які реалії того часу в тексті відображені невірно.

Хатина дядька Крома.

Історія життя скіфа на ім'я Кром – це звичайна доля в незвичайний час. Коли він був молодим воїном-найманцем в армії боспорського правителя Мітридата, то потрапив в полон до римлян і став рабом. Рабів після гучних перемог римської зброї було тоді стільки, що якщо раніше найвигіднішою справою для римських багатіїв було лихварство, то тепер всі кинулися скуповувати за безцінь нових і сильних рабів із Заходу; лихварський відсоток, як завжди в таких ситуаціях, різко зріс, оскільки ніхто не хотів давати гроші у кредит, вважаючи за краще вкладати їх у рабів. Римський аристократ, який купив на ринку молодого скіфа, швидко відмітив неабиякий розум юнака і став його використовувати як керуючого маєтку. Незабаром у Крома були свій будиночок і власні раби.

Однак життя привілейованого раба швидко остогидло скіфові. Коли рознеслися чутки про повстання Спартака, Кром утік від свого господаря і вступив в армію повсталих рабів, до якої приєднувалися колони і задавлені податками римські бідняки. У фінальному бою, коли римлянам вдалося розбити Спартака, Крому пощастило: його в натовпі інших повстанців вже вели розпинати на хресті, але він попався на очі своєму колишньому господареві, і той домігся, щоб йому повернули цінне «знаряддя праці, що говорить». Кром знову почав вести рахунки і відмірювати трудовні в ергастерії пана.

Новий шанс домогтися свободи Кром отримав, коли Юлій Цезар набирав армію для війни з Антонієм, обіцяючи навіть звільнити тих рабів, які підуть за ним у бій. Крому знову пощастило: у кровопролитній битві він урятував життя римському сенаторові, який домігся для свого рятівника не тільки свободи, а й римського громадянства. Тепер Кром, як вільний римський громадянин, міг ходити безкоштовно в театр

на трагедії Еврипіда і комедії Аристофана. Що стосується хліба насущного, то за державний рахунок можна було мати видовища, але не їжу, і скіф заробляв, беручи участь у боях гладіаторів.

Підступала старість, і «дядя Кром», як звали його сусіди, все частіше думав, що незабаром йому буде нічим прогудувати себе, не кажучи вже про сплату важких податків. Якось він почув проповідників з далекої Іудеї, які критикували несправедливий лад, де «хто не працює, той не їсть», від чого люди похилого віку вмирають з голоду, а владні цезарі прагнуть відібрати в бідняка останній денарій. Кром прийняв християнство, і сам став проповідником. Коли він плыв на Боспор, щоб нести «меч істини», його корабель потрапив у бурю і зазнав краху. Тіло Крома винесло на беріг у декількох милях від тієї хатини, де він колись народився.

Джерело. Сборник задач по микроэкономике / под ред. Р. М. Нуреева. Москва: Норма, 2005. 432 с.

Тестові завдання

1. Що є характеристиками рабовласницького господарства?

а) суспільна власність на засоби виробництва, відсутність класів і держави, зрівняльний розподіл, колективна праця;

б) власність рабовласників на засоби виробництва і на рабів – безпосередніх виробників, зрівняльний розподіл;

в) власність рабовласників на засоби виробництва і на рабів – безпосередніх виробників;

г) власність рабовласників на засоби виробництва і на рабів – безпосередніх виробників, відсутність класів і держави.

2. Яке основне джерело античного рабства?

а) засуджені злочинці;

б) неплатоспроможні боржники;

- в) військовополонені та мирні жителі, захоплені під час війни;
- г) сім'ї рабів.

3. Що ідеалізували виразники економічної думки доринкової епохи?

- а) грошове господарство;
- б) натуральні господарські відносини;
- в) ліберальні ринкові відносини;
- г) лихварство.

4. Хто такі римські колони?

- а) щасливі воїни, що розбагатіли;
- б) патриції, що збанкрутували;
- в) колишні раби;
- г) напівзалежні селяни.

5. Якою рисою характеризується класичне рабство?

- а) рабство носило переважно домашній характер;
- б) раби не були головною виробничою силою, чисельність їх була невелика;
- в) у господарстві раби відігравали головну роль у виробництві матеріальних благ, чисельність їх перевершувала чисельність вільного населення;
- г) рабство носило патріархальний характер.

6. Що означало поняття «економіка» у давньогрецьких мислителів?

- а) національне господарство;
- б) мистецтво накопичувати капітал;
- в) правила ведення домашнього господарства;
- г) наука про раціональний вибір.

7. Хто був автором ідей про ідеальну державу у Стародавньому світі?

- а) Аристотель;
- б) Платон;
- в) Конфуцій;

г) Катон.

8. Що Аристотель відносив до сфери хрематистики?

- а) землеробство;
- б) лихварство й торгове посередництво;
- в) ведення домашнього господарства;
- г) ремесло.

9. Хто з античних філософів назвав свій трактат «Економікос»?

- а) Сократ;
- б) Платон;
- в) Аристотель;
- г) Ксенофонт.

10. Яка головна причина кризи античної економіки?

- а) повстання рабів;
- б) вторгнення варварів;
- в) економічне ослаблення селянства;
- г) технічний прогрес.

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економічних вчень: підруч. / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних учень: підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Питання для самоконтролю

1. Що являє собою «осьовий час»? Якими подіями було відзначено «осьовий час» у розвитку людської цивілізації?
2. Охарактеризуйте господарський розвиток Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.
3. Які економічні питання висвітлюються в індійському трактаті «Артхашастра»?
4. Які економічні проблеми розглядаються у збірнику трактатів «Гуань Цзи», написаному в Стародавньому Китаї?
5. Назвіть особливості господарського розвитку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Чим характеризується класичне рабство?
6. Які чинники обумовили кризу рабовласницької системи господарства?
7. Що означає система колонату? Хто такі колоні?
8. Порівняйте економічні погляди давньогрецьких філософів Ксенофонта, Платона та Аристотеля.
9. У чому суть учення Аристотеля про економіку й хрематистику?

Тема 4. Господарство та економічна думка суспільства європейської цивілізації в період середньовіччя (V – XV ст.)

П л а н

1. Генеза та основні риси феодального господарства.
2. Середньовічне місто. Розвиток ремесла і торгівлі.
3. Економічний розвиток Київській Русі.
4. Економічна думка періоду Середньовіччя.

Методичні поради

Щодо першого питання, тут важливо розглянути особливості господарства періоду Середньовіччя: домінування нату-

рального господарства; сильний вплив на життя суспільства традицій і звичаїв; панування великого феодального землеволодіння, дрібного селянського землекористування; позаекономічний примус безпосередніх виробників; широкий розвиток відносин корпоративного типу (громад, ремісницьких цехів, купецьких гільдій та ін.); формування європейських народностей і утворення централізованих держав; політична роздробленість та ієрархічна структура влади; панування богословського, теологічного світогляду, за якого найвищим джерелом істини визнавалося Священне писання; збільшення влади і економічної могутності церкви.

Необхідно охарактеризувати періоди раннього, класичного та пізнього Середньовіччя та простежити еволюцію форм феодального землеволодіння (алод, бенефіцій, феоде). Зверніть увагу, що становлення системи феодальних відносин відбувалося на базі двох паралельних процесів. У країнах розвинутого рабовласництва великі рабовласницькі господарства (латифундії) трансформувалися в маєтки з використанням праці напівзалежних працівників – колонів, вільновідпущених. Вони ставали предтечами майбутніх феодальних володінь. Іншим джерелом феодалізму став розклад общинних відносин у народів і племен, що оточували Римську імперію і не знали розвинених форм рабства, – франків, кельтів, германців, слов'ян.

Підготовку відповіді на друге питання розпочніть із з'ясування причин урбанізації у період Середньовіччя: відокремлення ремісництва від землеробства, прогрес у розвитку ремісницької техніки, посилення спеціалізації ремісників, підвищення попиту феодалів на предмети розкоші, розвиток торгівлі, товарно-грошових відносин. Потім охарактеризуйте особливості середньовічного міста та його соціально-економічне значення як центру ремісництва і торгівлі. Зверніть увагу на характерну рису середньовічного ремісництва – його цехову організацію. Слід зауважити, що цех не був виробничим об'єднанням. У першу чергу цехи були об'єднаннями економічного характеру, які виконували завдання організації виробництва і збуту продукції, а також охорони економічних інтересів ремісників. Одним із завдань цехового устрою було забезпечення рівності між

майстрами. Щоб не створювати конкуренції і всі майстри мали роботу в умовах недостатньо розвинутого ринку збуту, цехові статути строго регламентували виробництво.

Цехова організація в XIII – XIV ст. була економічно раціональною і прогресивно позначилась на розвитку середньовічної промисловості. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції, виживанню ремісників в умовах вузького внутрішнього ринку. Однак згодом вона починає стримувати подальший розвиток. Це проявлялося у забороні використання нового, більш досконалого обладнання і появі так званих «закритих цехів». Важливо також зупинитися на двох основних напрямках зовнішньої торгівлі у період Середньовіччя. Перший – торгівля через Середземне море. Італія, Іспанія, Південна і Центральна Франція торгували між собою, а також із Візантією й країнами Сходу. На експорт поставляли вовну, полотно, рибу, сіль. Імпортували прянощі, предмети розкоші, шовк, оксамит, парчу, бавовняні тканини, ла-

дан, кольорове скло. З XII – XIII ст. в торгівлі лідували італійські міста – Генуя, Венеція, Флоренція. Другий напрямок – торгівля через Північне і Балтійське моря, так званий Північний шлях. У ній брали участь Північна Франція, Англія, Нідерланди, Фландрія, Скандинавія, Східна Балтика, Північна Німеччина, північно-західні землі Русі, Великого князівства Литовського, Польща. Якщо об'єктами східної (левантійської) торгівлі були переважно східні товари, то північної – вироби місцевої промисловості, продукти сільського господарства. Провідна роль у північній торгівлі належала Гамбургу, Любеку, Бремену, Брюгге, Лондону. Згодом вони об'єдналися в Ганзейський союз. Для захисту своїх інтересів і з метою монополізації ринків купці створювали торгові гільдії. Вони мали свої статути і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним або декількома товарами.

У третьому питанні необхідно розглянути процес формування феодальних відносин у Київській Русі. Слід охарактеризувати категорії населення (смерди, закупи, рядовичі, холопи, ізгої) та основну форму землеволодіння – вотчину. Головною галуззю господарства було землеробство. Обробляли

землю удосконаленими знаряддями праці: ралом з вузьколопатним і широколопатним наконечниками, плугом. Від підсічно-вогневої системи перейшли до двопільної, а подекуди і до трипільної системи землеробства. Скотарство було менш розвинуто. Значного розквіту досягло ремесло (особливо металургія, ковальське та ювелірне мистецтво), що зосереджувалося в містах, яких у староруській державі налічувалося біля 200. Київська Русь мала торгові зв'язки з Персією, Візантією, країнами Західної Європи. Через її територію проходив шлях «із варяг у греки».

Вивчення четвертого питання рекомендується розпочати з виявлення особливостей економічної думки періоду Середньовіччя (релігійне оформлення, корпоративність мислення, належність до певної школи, широке цитування авторитетів та вчителів, серед яких, крім Священного Писання, Платон і Аристотель). Дослідження являли собою компіляції традиційних істин, систематизацію накопиченого багажу, коментарі. Усе це – характерні риси методу, який отримав назву «схоластика» (від лат. *shola* – школа). Насамкінець розгляньте економічні ідеї одного з найвидатніших представників того часу – Фоми Аквінського, який виправдовував ієрархічну структуру і стану організації феодального суспільства, феодальну форму власності, систему поділу праці, а також запропонував вчення про «справедливу ціну».

Темі есе. 1. Процес феодалізації Київської Русі: порівняльний аналіз із країнами Західної Європи.

2. Хрестові походи та їх вплив на розвиток ринкових відносин і культури у Європі.

3. Чому економічну думку Середньовіччя називають «наукою у монастирі»?

Практичне завдання

Із наведених явищ та процесів оберіть ті, які притаманні: ранньому Середньовіччю, класичному Середньовіччю, пізньому Середньовіччю:

- 1) концентрація землі у представників найвищих верств суспільства;
- 2) утвердження товарно-грошових відносин;
- 3) значний розвиток ремесла і торгівлі;
- 4) встановлення васальних відносин;
- 5) поява кріпосних, панщина;
- 6) активний процес звільнення селян;
- 7) поява елементів раннього капіталізму;
- 8) феодална ієрархія;
- 9) розмивання феодалної ієрархії;
- 10) поява елементів раннього капіталізму;
- 11) зникнення вільних общинників.

Тестові завдання

1. Що є економічною основою феодалного способу виробництва?

а) власність пануючого класу на всі засоби виробництва і експлуатація особисто залежних виробників, які знаходяться також у власності панівного класу;

б) власність громад на землю і експлуатація пересічних общинників;

в) власність пануючого класу на землю й експлуатація безпосередніх виробників, яким належать знаряддя праці.

г) використання рабської праці.

2. Що означає комутація ренти?

а) зникнення ренти;

б) перехід від продуктової ренти до грошової;

в) посилення панщини,

г) скасування ренти.

3. Як називається земельне володіння, яке надавалося в довічне користування за умови несення військової служби і не могло передаватися у спадок?

а) алод;

б) феоде;

в) бенефіцій,

г) сальтус.

4. *Що з переліченого є головною особливістю феодалної економіки Англії?*

- а) тривале існування кріпосницької залежності селян,
- б) переважання натуральних оброків над грошовими;
- в) домінування общинної власності;
- г) велика централізація управління, процвітання вівчарства, підпорядкування лордів безпосередньо королю.

5. *З якою метою створювався середньовічний цех?*

- а) організація виробництва і збуту продукції;
- б) розвиток мануфактурного виробництва;
- в) розвиток фабрично-заводського виробництва;
- г) виготовлення машин і обладнання.

6. *Чому, незважаючи на прогресивність у свій час, в XIV ст. ремісничі цехи стали суттєвою перешкодою на шляху технічного і соціального прогресу?*

- а) через зайву регламентацію цех не давав можливості розвивати нові способи і методи ремісничої праці;
- б) він перешкоджав входу нових ремісників;
- в) він не дозволяв з'являтися новим ремісничим цехам,
- г) в силу особливостей менталітету народів.

7. *Чим пояснювалася детальна регламентація цехового виробництва?*

- а) турботою про споживача;
- б) вимогами церкви;
- в) престижем професії;
- г) вузькістю ринку.

8. *Яку назву мав торговельний і політичний союз північних міст?*

- а) Ганза;
- б) Гільдія;
- в) Манор;

г) Факторія.

9. Чому середньовічні схоласти не вивчали причин зростання цін?

а) у феодальній економіці ціни на товари були стабільними;

б) у феодальному суспільстві ціни на товари встановлювалися державою і в їх зміні не було ніяких об'єктивних закономірностей;

в) схоласти самі ніколи не ходили на ринок і навіть не знали, що таке ціна, оскільки отримували оплату натурою;

г) схоласти вивчали, яким повинен бути світ, а не пояснювали, яким він є насправді.

10. Що покладено в основу вартості (цінності) товару згідно з концепцією «справедливої ціни» Ф. Аквінського?

а) витрати на виробництво товару;

б) корисність товару;

в) морально-етичні принципи;

г) рідкість товару.

Список рекомендованої літератури

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть особливості господарського життя періоду Середньовіччя.
2. Охарактеризуйте періоди раннього, класичного та пізнього Середньовіччя.
3. Якими шляхами відбувалося становлення системи феодалних відносин?
4. Дайте характеристику основним формами феодалного землеволодіння (алод, бенефіцій, феоде).
5. Яку роль у розвитку феодалного господарства відіграли хрестові походи?
6. Назвіть види феодалної ренти. Що таке комутація ренти?
7. Поясніть причини урбанізації у період Середньовіччя.
8. Охарактеризуйте соціально-економічне значення середньовічних міст.
9. Що таке ремісницький цех? Які його основні функції?
10. Назвіть основні напрями зовнішньої торгівлі у період Середньовіччя та її структуру. Для чого купці об'єднувалися у гільдії?
11. Як відбувався процес феодалізації у Київській Русі?
12. Назвіть характерні ознаки економічної думки Середньовіччя.

Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.) та їх відображення в економічній думці

П л а н

1. Економічні передумови та наслідки великих географічних відкриттів.
2. Первісне нагромадження капіталу та розвиток мануфактурного виробництва в Європі.
3. Особливості мануфактурного періоду в Україні.

4. Економічне вчення меркантилістів.

Методичні поради

Відповідаючи на перше питання, необхідно усвідомити значення Великих географічних відкриттів для розвитку ринкових відносин і становлення капіталістичного господарства. «Великі географічні відкриття» – серія експедицій, здійснених європейцями з метою оволодіння новими територіями. Їх передумови: неможливість використання традиційних торговельних шляхів; нестача монетарного золота і срібла, що виникла як наслідок розширення торгових операцій, так і в результаті виснаження рудників; зубожіння маси дворян, які поповнювали ряди конкістадорів; завершення державного об'єднання низки країн Західної Європи і встановлення там абсолютизму, здатного сприяти фінансуванню великих морських експедицій; прогрес науки і техніки (особливо кораблебудування і навігації).

Далі слід розглянути наслідки Великих географічних відкриттів: установа стабільних економічних зв'язків між окремими частинами земної кулі; виникнення світового поділу праці, світового господарства і ринку; виникнення нових методів та форм організації торгівлі; переміщення економічних центрів у Європі; «революція цін», результатом якої стало падіння рівня життя дрібних селян, ремісників, феодалів та збагачення виробників промислових товарів і торговців. Після відкриття нових земель почалося їх освоєння і колонізація – захоплення заокеанських територій, насильницька «викачка» їх багатств і примусовий нееквівалентний товарообмін. Почали утворюватися колоніальні імперії: іспанська, португальська, а пізніше – англійська, французька, голландська.

Щодо другого питання, тут важливо зазначити, що у XVI–XVII ст. в історії Європи починається перехідний період від феодалізму до капіталізму. Першими у цей період вступили Нідерланди та Англія. В економіці цих країн йде процес первісного нагромадження капіталу – створення головних умов для розвитку капіталістичного виробництва: а) концентрація в

руках капіталістів капіталів, тобто великих сум грошей, достатніх для організації нового підприємства; б) велика маса найманих працівників, тобто вільних людей, які не мають землі, власного господарства або інших засобів до існування, і тому змушені найматися до капіталістів.

Загальна закономірність розвитку процесу нагромадження капіталу: спочатку капітали накопичувалися в сфері обігу і кредиту, а потім при переході до капіталізму капітали, накопичені в торгівлі й лихварстві, починають вкладатися в промисловість. Основними джерелами нагромадження капіталу стали: монопольна торгівля, пограбування й експлуатація колоній, работоргівля, піратство, яке тоді вважалося цілком легальним і почесним заняттям, виконанням патріотичного обов'язку. Основою промисловості, що зароджувалася, стало мануфактурне виробництво. **Мануфактура** – це капіталістичне підприємство, де існує поділ праці, але продовжує застосовуватися ручна техніка. Ознаки мануфактури: капіталістична експлуатація праці (робочий працює на господаря мануфактури, отримуючи за це заробітну плату); поділ праці (робітник виконує певну операції, а не займається виготовленням виробу від початку до кінця, як це було в майстерні ремісника). **Типи мануфактур:** 1) розсіяна мануфактура (робочі виробляли продукцію у власних домішках, а власник постачав їх необхідною сировиною і збував готову продукцію); б) централізована мануфактура (весь виробничий цикл відбувався в майстерні господаря). Перші мануфактури виникли в суконному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні.

У третьому питанні пропонується розглянути особливості мануфактурного періоду в Україні. На відміну від Західної Європи, в Україні в умовах панування панщинно-кріпосницької системи господарства працювали мануфактури, що використовували не лише вільнонайману, а й кріпацьку працю. Мануфактури виникали у залізобудівній, паперовій, винокурній, скляній, селітряній, борошномельній та інших галузях, у виробництві будівельних матеріалів та зброї.

Підготовку четвертого питання краще розпочати зі з'ясування умов виникнення першої економічної школи –

меркантилізму (зміна типу економічної системи, процес первісного нагромадження капіталу та необхідність вирішення комплексу пов'язаних з цим завдань). Далі зупиняться на основних положеннях теорії меркантилізму: багатство суспільства виявляється в накопиченні грошей, золота і срібла; безпосереднім джерелом багатства є сфера обігу, де товари перетворюються на гроші; обіг всередині країни не збільшує національне багатство, тому джерело багатства – зовнішня торгівля; виробництво створює умови для утворення багатства і тому вимагає розвитку.

У розвитку меркантилізму виділяють два етапи: 1) ранній меркантилізм (виник до великих географічних відкриттів і був актуальним до середини XVI ст.) дотримувався теорії грошового балансу – приплив грошей в країну має бути більшим за відтік; 2) пізній меркантилізм (з другої половини XVI ст. по другу половину XVII ст.) запропонував теорію активного торгового балансу – вивезення товарів має бути більше за ввезення, тобто країна залучатиме більше грошей у разі перевищення товарного експорту над імпортом. Рішення проблеми бачилося в розвитку експортного виробництва, наданні вітчизняним торговцям пільг і преференцій, а також у створенні митних бар'єрів на шляху іноземних товарів (політика протекціонізму).

Тема есе. 1. Найважливіші географічні відкриття XV–XVI ст.: передумови та наслідки.

2. Особливості меркантилізму у різних країнах.

Практичні завдання

1. Які з перерахованих явищ належать до передумов, а які до наслідків Великих географічних відкриттів?

- а) «революція цін»;
- б) колоніальні захоплення;
- в) утворення Османської імперії;
- г) формування світового ринку;
- д) поява великих океанських суден;
- є) дефіцит монетарного золота;
- ж) прогрес науки та техніки;
- з) встановлення стабільних економічних зв'язків між

окремими частинами земної кулі.

2. Визначте джерела накопичення капіталу в XVI–XVII ст.:

- а) колоніальні війни,
- б) праця рабів;
- в) кріпацтво;
- г) работоргівля;
- д) піратство;
- е) власна праця;
- ж) державні позики;
- з) сімейне господарство;
- і) податки.

3. Виберіть основні риси, характерні для централізованої мануфактури:

- а) натуральна заробітна плата;
- б) поділ праці;
- в) об'єднання працівників в майстернях;
- г) наймана праця;
- д) грошова заробітна плата;
- е) спеціалізація праці;
- ж) праця найманих працівників під керівництвом підприємця;
- з) залежність від лихваря.

4. Порівняйте ідеї раннях та пізніх меркантилістів щодо національного багатства та шляхів його нагромадження. Відповідь оформіть як таблицю.

Тестові завдання

1. Як називається серія експедицій, здійснених європейцями з метою оволодіння новими територіями?

- а) колонізація;
- б) комунальні революції;
- в) урбанізація;
- г) Великі географічні відкриття.

2. Що означає поняття «революція цін»?

а) перехід від державного регулювання цін до вільного ціноутворення;

б) перехід від вільного ціноутворення до державного регулювання цін;

в) бурхливе зростання цін, викликане ввезенням величезної кількості золота і срібла з нових земель;

г) падіння цін, викликане ввезенням величезної кількості золота і срібла з нових земель.

3. Що означає процес первісного нагромадження капіталу?

а) створення головних умов для розвитку капіталістичного виробництва;

б) утворення великих банків, які могли видавати кредити;

в) утворення акціонерних товариств, які акумулюють великий капітал;

г) збільшення заощаджень домогосподарств.

4. Що було одним із методів первісного нагромадження капіталу?

а) добровільні пожертвування громадян;

б) відрахування від промислового прибутку;

в) банкрутство дрібних виробників;

г) нееквівалентний обмін з колоніями.

5. Що з переліченого було загальною закономірністю розвитку процесу первісного нагромадження капіталу?

а) спочатку капітали накопичувалися у виробництві, а потім вкладалися в торгівлю;

б) при переході до капіталізму капітали, накопичені в торгівлі та лихварстві, починали вкладатися в промисловість;

в) спочатку капітали накопичувалися у виробництві, а потім активізувалася кредитна діяльність;

г) для розвитку промислового виробництва капітали запозичувалися в інших країн.

6. У чому полягав процес «огороджування»?

а) виділення ділянок землі для видобутку корисних копалин;

- б) перетворення орної землі на пасовища;
- в) виділення землі для підприємств;
- г) перетворення пасовищ на орну землю.

7. Чим характеризується мануфактурне виробництво?

- а) поділ праці й переважно ручна праця;
- б) переважно ручна праця без поділу праці;
- в) переважно механізована праця;
- г) автоматичне виконання операцій технікою.

8. Що є найбільш надійним способом збагачення з точки зору меркантилістів?

- а) організація натурального господарства;
- б) залучення в країну грошей, дорогоцінних металів;
- в) організація промислового виробництва;
- г) заохочення імпорту всіх без винятку товарів і послуг.

9. Що пізні меркантилісти вважали основним завданням економічної політики?

- а) забезпечення активного торгового балансу;
- б) забезпечення активного грошового балансу;
- в) забезпечення еквівалентного обміну у зовнішній торгівлі;
- г) забезпечення еквівалентного обміну у внутрішній торгівлі.

10. У чому полягає сучасне значення меркантилізму?

- а) меркантилізм довів, що нагромадження золота і срібла є метою кожного господарюючого суб'єкта;
- б) політика меркантилізму сприяла первісному нагромадженню капіталу;
- в) меркантилізм може бути застосовний як короткострокова політика щодо захисту національних інтересів;
- г) меркантилізм пориває з релігійними догмами про справедливість і неприйняття багатства.

Список рекомендованої літератури

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: в 3 т. Київ: Основи, 1995.

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю.С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних учень: підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Ковальчук В. Меркантилісти, або перші паростки економічної науки. *Вісник ТНЕУ. Економічні науки*. 2011. № 1. С. 61–63.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Питання для самоконтролю

1. Що таке Великі географічні відкриття? Що стало їх передумовами?

2. Яке значення мали Великі географічні відкриття для економічного розвитку Європи?

3. Що таке «революція цін»? Які були її наслідки?

4. Що таке колонізація? Яким методами експлуатувалися колонії?

5. Поясніть сутність та необхідні умови процесу первісного нагромадження капіталу.

6. Як проходив процес «огороджування» в Англії?

7. Назвіть джерела первісного нагромадження капіталу.

8. Що таке мануфактура? Які її ознаки та типи?

9. Яке значення мали буржуазні революції для становлення індустріального суспільства?

10. Поясніть основні положення теорії меркантилізму.

11. У чому різниця між раннім та пізнім меркантилізмом?

Модуль II. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тема 6.1. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

П л а н

1. Промисловий переворот в Англії, його джерела, напрями та соціально-економічні наслідки.
2. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині та США.
3. Економічний розвиток Слобожанщини у другій половині XVII–XIX ст.

Методичні поради

У першому питанні потрібно з'ясувати сутність промислового перевороту (перехід від мануфактури, заснованої на ручній праці, до великого фабрично-заводського виробництва) та його передумови: буржуазні революції; поява величезної маси найманої праці, місткого внутрішнього ринку; нагромадження капіталу; колоніальні захоплення; безперервні війни в Європі XVIII ст., що створювали попит на спеціальні стандартизовані вироби (одяг для армії, чоботи, рушниці, боєприпаси, багнети тощо); невідповідність продуктивності й технічної бази мануфактури новим виробничим потребам. Далі приділіть увагу перебігу промислового перевороту в Англії – першій країні, що стала на шлях індустріалізації: проаналізуйте сприятливі умови для розвитку машинного виробництва, що склалися тут до середини XVIII ст.; простежте ланцюжок винаходів у легкій промисловості, з якої почався промисловий переворот; розгляньте вплив змін у легкій промисловості на розвиток металургії машинобудування, транспортної системи; дайте відповідь, чому Англія до 70-х рр. XIX ст. вважалася «фабрикою світу». Насамкінець необхідно проаналізувати наслідки промислового перевороту, серед яких: перетворення фабричного

виробництва на провідну сферу господарства; поява нової галузі промисловості – машинобудування; різке підвищення питомої ваги міського населення; зміна структури зайнятості (до половини всіх зайнятих концентрується в промисловості, зайнятість в аграрному секторі скорочується); провідні позиції в суспільстві переходять від купців до підприємців-фабрикантів; зміна організації та умов праці, погіршення становища трудящих; перебудова ринку (вже не попит підштовхував розвиток виробництва, а фабричне виробництво товарів вимагало розширення ринків і поступово формувало попит); виникнення періодичних промислових криз.

Друге питання передбачає визначення особливостей промислового перевороту у провідних країнах світу. Поясніть, чому лихварський характер первісного нагромадження капіталу стримував розвиток промисловості у Франції; назвіть причини повільного перебігу промислового перевороту (лихварство відволікало капітали від промисловості; спеціалізація на виробництві модних товарів, предметів розкоші; участь у важких затяжних війнах на Європейському континенті тощо). Розгляньте причини відставання Німеччини (феодальна роздробленість, «друге» видання кріпосництва, віддаленість від світових торговельних шляхів), особливості її процесу первісного нагромадження капіталу та промислового перевороту (випереджальне зростання важкої промисловості, активна участь держави у формуванні попиту на продукцію важкої промисловості, використанні новітньої техніки). Назвіть чинники, що вплинули на хід промислового перевороту у США (сприятливі умови для розвитку промисловості, відсутність цехів, війна за незалежність, масова імміграція тощо).

Підготовку третього питання слід розпочати з розгляду зміни політичного значення території Харківщини у другій половині XVII ст та утворення Слобідсько-Української (пізніше – Харківської) губернії. Далі треба проаналізувати зміни в соціальній структурі населення Харківської губернії в другій половині XVIII ст. – першій половині XIX ст., стан

землеробства, розвиток ремесла та виникнення дрібних заводів. Особливу увагу приділіть розвитку світської освіти та заснуванню Харківського університету.

Темі есе. 1. Порівняльний аналіз ходу промислового перевороту у провідних країнах світу.
2. Соціально-економічний розвиток Слобожанщини в другій половині XVII – першій половині XIX ст.

Практичне завдання

Складіть порівняльну таблицю про хід промислового перевороту в Англії, Франції, Німеччині та США (хронологічні межі, передумови, з яких галузей розпочався, основні винаходи, особливості, наслідки).

Тестові завдання

1. Що означає промисловий переворот?

- а) перехід від привласнюючого господарства до відтворювального;
- б) ліквідація цехової системи організації виробництва;
- в) перехід від ручної праці до механізованої та нова організація виробництва;
- г) прояв циклічного характеру розвитку економіки.

2. З якої галузі почалася промислова революція в Англії?

- а) з харчової промисловості;
- б) з важкої промисловості;
- в) з текстильної промисловості;
- г) з транспорту.

3. Що відносять до соціально-економічних наслідків промислового перевороту?

- а) зменшення чисельності міського населення;
- б) посилення протекціонізму в економічній політиці;
- в) перетворення Англії на індустріальну державу;

г) послаблення міграційних процесів.

4. *Що було причиною тривалого збереження у Франції ремісничих та мануфактурних підприємств?*

а) збереження елементів феодальних відносин;

б) відсутність єдиної торгової політики;

в) домінування дрібних селянських господарств;

г) значна питома вага предметів розкоші в сукупному обсязі виробництва.

5. *Що стало джерелом первісного нагромадження капіталу у Німеччині?*

а) експлуатація колоній;

б) лихварство;

в) фабрично-заводське виробництво;

г) пограбування селян при їх звільненні.

6. *В якій країні імміграційні процеси спричинили значний вплив на перебіг промислового перевороту?*

а) Англії;

б) Франції;

в) Німеччині;

г) США.

7. *Яку країну називали «фабрикою світу» до 70-х рр. XIX ст.?*

а) Англію;

б) Францію;

в) Німеччину;

г) США.

8. *Становлення якої галузі в першій половині XIX ст. означало завершення промислового перевороту?*

а) текстильної промисловості;

б) машинобудівної індустрії;

в) металургії;

г) хімічної промисловості.

9. *Який чинник відіграв вирішальну роль у розвитку капіталістичних відносин у Німеччині?*

- а) промисловий переворот;
- б) тривале існування цехової організації ремісництва;
- в) відсутність до 1871 р. централізованої держави;
- г) менталітет населення.

10. З якої галузі почалася промислова революція в Україні?

- а) харчової промисловості;
- б) бавовняної промисловості;
- в) суконної промисловості;
- г) металургії.

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Танцюра В. І., Пересада О. О. Історія Слобідської України: навч. посіб. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 336 с.

Питання для самоконтролю

1. Що означає промисловий переворот?
2. Назвіть передумови промислового перевороту.
3. Проаналізуйте наслідки промислового перевороту.
4. Охарактеризуйте хід промислового перевороту в Англії.
5. Чому промисловий переворот у Франції відбувався відносно повільно?
6. Чим були зумовлені особливості промислового перевороту в Німеччині?

7. Розкрийте передумови та особливості промислового перевороту у США.

8. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток Слобожанщини у другій половині XVII–XIX ст.

Тема 6.2. Класична політична економія: загальна характеристика та основні етапи розвитку

П л а н

1. Загальна характеристика класичної політичної економії, етапи її еволюції. Економічні погляди У. Петті та П. Буагільбера.

2. Економічне вчення школи фізіократів.

3. Економічна система Адама Сміта.

4. Економічне вчення Д. Рікардо.

Методичні поради

Підготовку першого питання слід розпочати з вивчення історичних умов виникнення класичної школи політекономії, що зародилася наприкінці XVII – початку XVIII ст. Далі – висвітлити основні принципи класичної школи: 1) економіка регулюється універсальними «природними» законами, що не залежать від волі і свідомості людей; 2) дія економічних законів реалізується через прагнення кожного індивіда досягти задоволення особистих інтересів, унаслідок зіткнення яких виходить оптимальний варіант, тобто діяльністю людей ніби управляє «невидима рука»; 3) умовою бездоганної дії цього механізму є забезпечення максимуму економічної свободи (економічний лібералізм); 4) якщо економіка підпадає під дію об'єктивних законів, завдяки яким люди оптимізують свої інтереси, відбувається ринкове саморегулювання, то втручання держави в ці процеси недоцільне і небажане.

Слід зауважити, що у своєму розвитку класична школа пройшла декілька етапів. На першому етапі формування концепції класичної політекономії важливу роль відіграли ідеї У. Петті. Зокрема, необхідно розглянути його теорію вартості товарів, підхід щодо визначення ціни землі та його дослідження

в галузі «політичної арифметики».

У другому питанні зупиниться на основних здобутках французького варіанта класичної школи – школи фізіократів. На відміну від інших класиків, які вважали, що економічні закони діють так само, як закони природи, ця школа просто ототожнювала закони економіки і природи («фізис» – природа і «кратос» – влада). Оскільки ж природний фактор з найбільшою очевидністю проявлявся в сільському господарстві, то економіка зводилася до сільськогосподарського виробництва, а решта галузей сприймалися як допоміжні. Природні процеси, регульовані законами природи, виключали будь-яке втручання з боку влади, що було сформульовано фізіократами у вигляді принципу «лесеферизму»: «laissez faire, laissez passer!» – «нехай люди роблять свої справи, а справи йдуть своєю чередою».

Необхідно розглянути центральну категорію вчення фізіократів – «чистий продукт» (різниця між виручкою і витратами виробництва продукту) та його джерело (робота сил природи у сільському господарстві). Ставлення до чистого продукту визначало класову структуру суспільства: клас хліборобів (створює чистий продукт), клас власників (привласнює чистий продукт) та безплідний клас (забезпечує умови виробництва та руху чистого продукту). Із цих же позицій фізіократи розглядали процес праці, ділячи його на продуктивний та непродуктивний. Тобто продуктивною вважалася тільки праця в сільському господарстві. У 1758 р. Ф. Кене опублікував «Економічну таблицю» – першу макроекономічну модель руху сукупного продукту в натуральній і грошовій формі між різними секторами економіки, представленими трьома класами суспільства.

Розглядаючи третє питання, важливо підкреслити, що А. Сміт виконав у науці велике історичне завдання, визначивши межі політекономії і систематизувавши накопичену на той час суму економічних знань у праці «Дослідження про природу та причини багатства народів». До його теоретичних заслуг відносять визнання природного порядку і природних законів, доповнених положенням про «невидиму руку» як середовище, що якнайкраще сприяє розвитку економічної людини і створення багатства. Джерелом багатства, на думку Сміта, є праця, чинником багатства

є розвиток розподілу праці в суспільстві. Аналізуючи обмін і гроші, Сміт прийшов до необхідності сформулювати правила обміну, на основі яких товари обмінюються або формуються їх мінові співвідношення. Вважаючи, що в основу мінового співвідношення покладено вартість товарів, він дає неоднозначне визначення вартості. У Сміта можна виділити *дві концепції вартості*, яка визначається витраченою працею (в умовах простого товарного виробництва) та сумою витрат (заробітна плата + прибуток + рента) – в умовах розвинутого товарного виробництва.

Насамкінець (четверте питання) слід зосередитися на економічному вченні Д. Рікардо. Він намагався пояснити на основі теорії трудової вартості всі наявні категорії економічної науки, а також розширив розуміння предмета науки як відносин з приводу виробництва і розподілу багатства. Треба розглянути погляди Д. Рікардо на проблему власності та визначення пропорцій обміну, його теорію розподілу та висновки щодо тенденцій динаміки заробітної плати, прибутку й ренти, а також теорію порівняльних витрат, що обґрунтовувала необхідність та вигідність міжнародної торгівлі.

Темі есе. 1. Куди веде «невидима рука» А Сміта?

2. Чи є «догма А. Сміта» догмою?

Практичні завдання

1. Оберіть критерії (хронологічні межі, представники, основні праці, предмет дослідження, методи дослідження, основні категорії, трактування вартості, капіталу, заробітної плати, прибутку, ренти, рекомендації для політики держави тощо) та порівняйте погляди фізіократів та представників класичної політекономії. Результати оформіть у табл. 2.

2. За даними табл. 2, відповідно до уявлень класичної школи, розрахувати **сукупно** (було: **суспільно**) необхідний час для виготовлення товару, що буде визначати його вартість.

Таблиця 2

Групи товаровиробників	Обсяг виробництва (шт)	Витрати часу на одиницю товару (год)
I	100	3
II	600	5
III	200	6
IV	100	7

3. Витрати праці на товар А в країні Х дорівнюють 3 год, витрати праці на товар В – 4 год, а в країні Y витрати праці на товар А становлять 10 год, на товар В – 5 год. Які товари будуть експортуватися та імпортуватися країною Х відповідно з:

а) теорією А. Сміта; б) теорією Д. Рікардо?

Відповідь обґрунтуйте.

Список рекомендованої літератури

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних учень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Історія економіки та економічної думки: підруч. / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонові. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 512 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні принципи класичної політичної економії.

2. Які виділяють етапи розвитку класичної школи політичної економії?

3. У чому полягає особливість теорії вартості В. Петті?

4. У чому полягала критика меркантилістів фізіократами?

5. Що нового привнесли фізіократи в економічну науку? Охарактеризуйте їх економічну програму.

6. У чому полягають особливості методології А. Сміта? Охарактеризуйте такі терміни А. Сміта: «економічна людина», «природний порядок», «невидима рука ринку».

7. Як А. Сміт розглядає проблему власності?

8. Розкрийте теорію розподілу Д. Рікардо.

9. Як Д. Рікардо обґрунтовує процес утворення ренти?

10. Порівняйте принцип абсолютних переваг у зовнішній торгівлі А. Сміта та принцип відносних переваг Д. Рікардо.

Тема 6.3. Еволюція класичної школи у першій половині XIX ст. Критика класичної політекономії. Марксизм

П л а н

1. Еволюція класичної школи у першій половині XIX ст. Економічні погляди Ж. Б. Сея та Дж. Мілля.

2. Критика класичної школи: економічна концепція Т. Мальтуса, історична школа у Німеччині, економічні ідеї соціалістів-утопістів.

3. Економічне вчення марксизму.

Методичні поради

Вивчення першого питання слід розпочати з аналізу передумов еволюції класичної школи у першій половині XIX ст. Нездатність класичної теорії адекватно відповісти на запити господарської практики означала кризу економічної науки, вихід з якої почало шукати наступне покоління економістів. Вони відмовилися від пошуку глибинної сутності економічних процесів і почали вивчати поверхневі конкретні економічні зв'язки. Такий підхід дещо спрощував ситуацію, але давав можливість отримати більш результативні дослідження і був досить продуктивним. Так, Ж. Б. Сей запропонував теорію

трьох факторів виробництва (праця, земля, капітал), кожний з яких бере участь у створенні вартості. Особливу увагу слід приділити поглядам Ж. Б. Сея щодо механізму функціонування ринку та досягнення загальної економічної рівноваги, усвідомити різницю між так званими тотожністю Сея та рівністю Сея. Далі необхідно звернутися до ідей Дж. Мілля, який намагався систематизувати нові знання про економіку, накопичені після виходу праць Сміта та Рікардо.

При підготовці другого питання важливо зауважити, що криза класичної теорії зумовила розвиток ще одного – критичного – напряму досліджень щодо низки основоположних принципів класичної школи. Можливість автоматичного саморегулювання економічної системи поставив під сумнів Т. Мальтус. Він вважав, що економіку дестабілюють як зовнішні, так і внутрішні фактори. До перших належить невідповідність між темпами зростання населення, яке, на думку Мальтуса, відбувається в арифметичній прогресії, і можливостями забезпечення його засобами існування, які збільшуються у геометричній прогресії. Результатом такої невідповідності стає поява відносно надлишкового населення, що, в свою чергу, породжує бідність, безробіття, соціальні конфлікти. Крім того, слід розглянути теорію Мальтуса щодо внутрішньої проблеми ринкової економіки – проблеми реалізації створеного продукту. Зверніть увагу на її критику класиків історичної школи у Німеччині, яка вказувала на надмірну абстрактність та необґрунтовану універсальність класичної теорії. Передусім ознайомтеся з ученням про стадії економічного зростання Ф. Ліста, його основними положеннями про «виховний протекціонізм», необхідність звертатися до економічної історії для обґрунтування закономірностей господарського життя.

Насамкінець зверніться до соціалістичної ідеї, прихильники якої критикували вади сучасного їм суспільства, протиставляючи йому моделі соціального устрою, здатного забезпечити справедливість і рівноправ'я для всіх членів спільноти. Слід розглянути проекти суспільної перебудови А. Сен-Симона,

Ш. Фур'є та Р. Оуена і проаналізувати їх спільні характерні риси.

Стосовно третього питання, то найперше розгляньте передумови виникнення марксизму. Економічна теорія марксизму виходить із матеріалістичного розуміння історії, експлуататорської природи капіталізму і неминучості його краху, чому і присвячується «Капітал» К. Маркса. Потрібно зрозуміти трактування Маркса суспільно-економічної формації як сукупності продуктивних сил, виробничих відносин та надбудови, а також його уявлення щодо процесу зміни формацій.

Основну увагу необхідно приділити теоретичним проблемам «Капіталу», серед яких: двоїстий характер праці, втіленої у товарі; теорія додаткової вартості; проблеми кругообігу та структури капіталу тощо.

Тема есе. 1. Наскільки правомірна позиція В. Рошера про те, що «одного економічного ідеалу не може бути для народів»?

2. Основні проблеми «Капіталу» К. Маркса.

3. Чи застаріла економічна теорія марксизму: «за» і «проти».

Практичні завдання

1. Визначте, хто є «зайвим» у запропонованому переліку:

- а) В. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго;
- б) А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль, Ж. Б. Сей;
- в) Т. Мальтус, Д. Рікардо, Ж. Б. Сей, А. Сміт;
- г) Ф. Ліст, Ш. Фур'є, Р. Оуен, А. Сен-Сімон.

2. Установіть відповідність між авторами та науковими працями (*див. табл. 3*).

Таблиця 3

Автори	Наукові праці
1. А. Сміт	а) «Основи політичної економії з деякими з їх

	застосувань до суспільної філософії»
2. Д. Рікардо	б) «Начала політичної економії та оподаткування»
3. Т. Мальтус	в) «Дослідження про природу і причини багатства народів»
4. Ж. Б. Сей	г) «Досвід про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім вдосконаленням суспільства»
5. Дж. Мілль	д) «Повний курс практичної політекономії»

3. Вартість засобів виробництва, що перенесена на продукт протягом робочого дня, – 60 грош. од. Денна вартість робочої сили – 10 грош. од. Вартість готового продукту – 90 грош. од.

Визначити виходячи з теорії К. Маркса: а) знов створену вартість; б) додаткову вартість; в) ступінь експлуатації.

Тестові завдання

1. *Що класики політичної економії вважали джерелом створення багатства?*

- а) експлуатацію рабів;
- б) залучення до країни грошей та дорогоцінних металів;
- в) виробництво;
- г) заохочення імпорту.

2. *Що означає принцип «laissez faire»?*

- а) необхідність надання рабам більшої свободи, наділення їх невеликою земельною ділянкою;
- б) підтримка національного виробника;
- в) забезпечення активного торгового балансу;
- г) невтручання держави в господарські процеси.

3. *Чим створюється вартість товару на думку У. Петті?*

- а) працею та капіталом;

- б) землею та капіталом;
- в) працею та землею;
- г) лише працею.

4. Який клас представляють фермери, за класифікацією Ф. Кене?

- а) продуктивний клас;
- б) клас власників землі;
- в) безплідний клас;
- г) клас капіталістів.

5. Що означає «невидима рука» А. Сміта?

- а) механізм державного управління економікою;
- б) дія об'єктивних економічних законів;
- в) механізм господарювання, зумовлений божественним провидінням;
- г) дія природних законів.

6. На думку Д. Рікардо, чому зарплата має тенденцію до зниження?

- а) підприємці занижують ціну праці робітників;
- б) високі темпи народжуваності зумовлюють надлишкову пропозицію праці;
- в) машини і механізми витісняють працю робітників;
- г) частка живої праці у виробленому продукті постійно знижується.

7. У чому полягає закон народонаселення Т. Мальтуса?

- а) кількість населення зростає в арифметичній прогресії, а засоби існування збільшуються в геометричній прогресії;
- б) і кількість населення, і засоби його існування збільшуються в геометричній прогресії;
- в) кількість населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування збільшуються в арифметичній прогресії;
- г) із зростанням населення виробничі можливості також збільшуються, тому економіка завжди рівноважна.

8. Де з'явилася історична школа?

а) у Великій Британії, де традиційно сильними були позиції класичної політекономії;

б) у Франції, оскільки ідеї історичної школи є продовженням учення фізіократів;

в) у Німеччини, оскільки економічне відставання Німеччини змушувало вчених шукати власний шлях економічного розвитку;

г) у США – країні, де панували передові для того часу ідеї.

9. Яке з тверджень відповідає соціалістичній ідеї?

а) можлива побудова суспільства загальної рівності і справедливості, вільного від насильства, пригнічення і злиднів;

б) справедливий розподіл створеного продукту можливо тільки у вільній ринковій економіці;

в) загальна рівність забезпечується тільки в умовах стихійного розподілу факторів виробництва;

г) найбільш ефективною є товарно-грошова форма економічних зв'язків.

10. Що є джерелом додаткової вартості у марксистській теорії?

а) праця, земля та капітал;

б) постійний капітал;

в) перемінний капітал;

г) підприємницькі здібності.

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних вчень: хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 512 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Мага А. М. Німецька історична школа як джерело становлення інституціональної економічної теорії. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2015. № 2(2). С. 189–192. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2015_2\(2\)_43](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchnu_ekon_2015_2(2)_43).

Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть об'єктивні передумови еволюції класичної школи у першій половині XIX ст.

2. Розкрийте зміст «теорії трьох факторів виробництва» Ж. Б. Сея.

3. Поясніть два трактування «закону Сея».

4. У чому особливості предмета та методу дослідження Дж. Мілля?

5. Як аргументує Т. Мальтус свій «закон народонаселення»?

6. Чому Дж. М. Кейнс вважав Т. Мальтуса одним з попередників своєї концепції безкризового економічного розвитку?

7. За що критикували класичну школу політичної економії представники історичної школи?

8. Які ідеї обґрунтував Ф. Ліст у праці «Національна система політичної економії»?

9. На яких принципах побудована економіка в моделях суспільства, які розробляли соціалісти-утопісти?

10. Поясніть принцип матеріалістичного розуміння історії К. Маркса.

11. Як К Маркс пояснював утворення додаткової вартості?

Тема 7.1. Основні тенденції розвитку ринкового господарства провідних країн європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)

П л а н

1. Прогрес науки, техніки і технології виробництва в останній третині XIX ст.
2. Основні чинники промислового відставання Англії та Франції.
3. Економічний підйом США і Німеччини.

Методичні поради

Приступаючи до вивчення першого питання, необхідно визначити процеси, характерні для господарства провідних країн періоду індустріалізації: структурні зміни у господарстві (поява нових галузей – виробництво електроенергії, хімічна промисловість, видобування і переробка нафти, автомобілебудування; модернізація старих галузей – зміна структури металургії, підвищення питомої ваги виробництва сталі); укрупнення виробництва; створення акціонерних товариств; концентрація і централізація капіталу, розорення дрібних і середніх підприємств; виникнення монополій, перехід від економіки вільної конкуренції до монополістичної економіки; завершення формування світового ринку, посилення нерівномірності у розвитку окремих країн, загострення міждержавних суперечностей, боротьба між провідними країнами за переділ світу; вивезення капіталу в економічно менш розвинені країни; утворення фінансового капіталу на базі зрощування промислового і

банківського капіталу, виникнення фінансової олігархії; посилення ролі держави. Крім того, слід назвати основні досягнення науки і техніки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та пояснити їх вплив на розвиток економіки провідних країн світу.

Друге питання: спочатку потрібно проаналізувати фактори, що стримували розвиток англійської економіки (незацікавленість промисловців в оновленні виробництва; нові капітали не інвестувалися в економіку, оскільки вигідніше було вивозити їх в колонії; відставання в розвитку машинобудування від США та Німеччини; повільний процес модернізації виробництва й утворення монополій), та призвели до втрати Англією промислової монополії. Далі слід розглянути причини економічного відставання Франції (поразка у франко-прусській війні, сплата контрибуції та втрата Ельзасу і Лотарингії – найбільш економічно розвинених територій); своєрідність галузевої структури французької промисловості, яка спеціалізувалася на виробництві предметів розкоші, текстильних і галантерейних товарів; відставання у технічному оновленні виробництва; низька ефективність аграрного сектору у зв'язку з великою питомою вагою дрібних господарств; пріоритет банківської діяльності перед промисловістю, орієнтованість банків на вивезення капіталу у формі позик на іноземні ринки.

Підготовку третього питання розпочніть із з'ясування чинників швидкого економічного зростання у США, завдяки якому країна перетворилася на провідну індустріальну державу світу: багатство і різноманітність природних ресурсів; повне задоволення потреб господарства наявними водним і залізничним транспортом; відсутність зношеного обладнання; розширення внутрішнього ринку; державна політика, яка заохочувала впровадження науково-технічних досягнень, розвиток залізничного будівництва, усунення внутрішніх митних бар'єрів; використання передових методів організації виробництва і торгівлі; захист внутрішніх виробників від іноземної конкуренції; активне акціонування виробництва; відсутність феодальних пережитків у сільському господарстві.

Потім проаналізуйте чинники економічного піднесення Німеччини, яка на початку ХХ ст. обігнала Англію і стала другою після США промисловою державою (об'єднання країни в

1871 р.; перемога у франко-пруській війні; пізній промисловий переворот, використання більш сучасної техніки; тісний контакт науки і виробництва; зростання німецького мілітаризму).

Практичне завдання

Установіть відповідність термінів визначенням (див. табл. 4).

Табл. 4

Термін	Визначення
1	2
а) технічна революція	1. Підприємства, що входять до цього об'єднання, випускають однорідну продукцію. Вони зберігають виробничу самостійність, але втрачають зв'язок із ринком, тобто закупівля сировини та необхідної техніки, а також збут готової продукції здійснюється централізовано.
б) централізація капіталу	2. Об'єднання декількох індивідуальних капіталів в один великий капітал або шляхом злиття, або шляхом поглинання (покупки одного підприємства іншим).

Продовження табл. 4

1	2
в) концентрація капіталу	3. Бурхливий розвиток науки і техніки, який викликав істотні зміни у виробничих силах капіталістичного суспільства, без зміни типу виробництва, класової структури суспільства, характеру соціально-економічних відносин.
г) централізація виробництва	4. Процес приєднання до функціонуючих інвестиційних ресурсів все більшої частини прибутку підприємства.
д) концентрація виробництва	5. Підприємства, що входять до цього об'єднання, випускають однотипну продукцію або продукцію взаємопов'язаних галузей. Вони при цьому втрачають і виробничу, і комерційну, і фінансову самостійність.
е) монополія	6. Процес зосередження випуску переважної маси продукції даного виду на небагатьох

	великих підприємствах.
ж) трест	7. Підприємства, що входять до цього об'єднання, не втрачають ані виробничої, ані комерційної, ані фінансової самостійності. Проте вони домовляються між собою про дотримання однієї ціни, кожному підприємству визначається квота на продукцію, що випускається, а також вони обмінюються патентами на нову техніку.
з) концерн	8. Процес створення великих підприємств, на яких було б економічно вигідно і доцільно впроваджувати великі машинні технології.
і) синдикат	9. Об'єднання підприємств різних галузей, які зберігають виробничу, комерційну самостійність, але перебувають під фінансовим контролем головного підприємства.
к) картель	10. Злиття монополістичного промислового і банківського капіталу.
л) фінансовий капітал	11. Великі компанії, союзи, об'єднання, що виникли на основі високого рівня концентрації виробництва і використовують своє панування для отримання монополно високого прибутку.

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні тенденції економічного розвитку провідних країн світу у період індустріалізації.
2. Назвіть найважливіші досягнення науки і техніки, що вплинули на господарський розвиток наприкінці XIX – початку XX ст.
3. Які чинники стримували розвиток англійської економіки у цей період?
4. Проаналізуйте причини економічного відставання Франції.
5. Якими факторами зумовлений прискорений розвиток США?
6. Назвіть передумови економічного піднесення Німеччини.
7. Які були економічні причини Першої світової війни?

Тема 7.2. Формування неокласичної традиції в економічній науці. Інституціоналізм

П л а н

1. Загальна характеристика та особливості методології маржиналізму.
2. Основні школи маржиналізму.
3. Інституціоналізм та його головні напрями.

Методичні поради

Розгляд першого питання розпочніть із передумов виникнення неокласичного напрямку. Слід зауважити, що остання третина XIX ст. в історії економічної думки носить назву маржиналістської революції, оскільки три економісти – К. Менгер, У. Джевонс і Л. Вальрас незалежно один від одного в межах трьох років (1871–1874 рр.) опублікували роботи, в яких були висловлені подібні за змістом ідеї, що стосуються проблем ціноутворення на основі нового принципу граничної корисності.

Далі зупиніться на методологічних принципах маржиналізму: суб'єктивно-психологічний підхід (об'єктом вивчення стає психологія господарюючого суб'єкта, визначення мотивації його вчинків у сфері економічної діяльності); мікроекономічний підхід (об'єкт аналізу – ізольовано господарюючий індивідуум, який прагне реалізувати свій економічний інтерес); концентрація на статичному аналізі (досягненні рівноважних станів); перехід до граничного аналізу; неокласичний підхід (істотно змінивши методологію дослідження, маржиналісти зберегли низку рис, властивих класичній традиції).

Потім (друге) питання важливо зосередитися на ключових теоріях основних шкіл маржиналізму. Так, К. Менгер, У. Джевонс і Л. Вальрас стали на чолі наукових шкіл: австрійської, англійської та лозаннської, які в частині позитивної економічної теорії ціни фактично витіснили витратний принцип класичної школи. Менгер вважав, що цінність блага для індивіда визначається найменш важливою потребою, що задовольняється при даній кількості одиниць блага. Він порівнював потреби, їх важливість, ступінь задоволення (таблиця Менгера), розглядав субституціональність і компліментарність благ. А Бем-Баверк визнавав можливість конкретного виміру корисності благ (кардиналістський підхід), розглядав корисність не тільки через задоволення потреб, а й через звільнення від тягот і турбот. Єдиною формою прибутку вважав відсоток, який є породженням різної оцінки теперішніх і майбутніх благ. Візер, автор термінів «гранична корисність», «перший закон Госсена», теорії альтернативних витрат, був прихильником

ординалістського розуміння корисності. У. Джевонс сформулював закон спадної граничної корисності і підійшов до проблеми «рівняння обміну». Обмін може відбутися лише в разі, якщо гранична значимість одержуваного товару більша за граничну корисність, що віддається взамін. Він, по суті, сформулював положення, яке в сучасній економічній теорії називається рівновагою споживача: відношення граничних корисностей обмінюваних товарів є пропорційним відношенню їх цін. Лідер американського маржи-

налізму Дж. Б. Кларк – автор трьох економічних законів: граничної, специфічної і спадної продуктивності. У контексті цих законів дав оригінальне тлумачення граничної корисності і розглянув розподіл створеного продукту, досліджував економічну статистику та економічну динаміку. Л. Вальрас, розпочавши дослідження обміну як елементарних відносин двох суб'єктів на основі граничної корисності, завершив його аналізом обміну на ринках споживчих товарів і виробничих послуг і сформулював систему рівнянь, яка доводить можливість існування загальної економічної рівноваги. Його послідовник

В. Парето продовжив дослідження проблем рівноваги і сформулював критерій оптимального розподілу ресурсів.

Подальша еволюція маржиналістської концепції пов'язана з теоретичною діяльністю одного з найвидатніших економістів кінця XIX – початку XX ст. Альфреда Маршалла, який став основоположником Кембриджської школи. Він виклав цілком закінчену теорію ціни і став розглядати ціноутворення через взаємодію попиту і пропозиції (принцип ножиць, або «хрест Маршалла»).

В останньому питанні слід зазначити, що інституціоналізм став альтернативою неокласичному напрямку економічної теорії і певною критикою марксистської політичної економії. Його характерною рисою є методологія, що поєднує найкращі досягнення попередніх шкіл економічної теорії, і, перш за все, засновані на математичному апараті маржинальні принципи економічного аналізу неокласиків та методологічний інструментарій історичної школи Німеччини. У цьому питанні

необхідно розглянути три напрями інституціоналізму: соціально-психологічний (Т. Веблен); соціально-правовий (Дж. Коммонс); кон'юнктурно-статистичний (В. Мітчелл). Слід звернути увагу на погляди Т. Веблена щодо «бездіяльного класу», а також «інституції», які він вважав рушійними силами розвитку виробництва і суспільства (батьківські почуття, «інстинкт майстерності», задоволення від виконаної роботи, потяг до праці та знань, які передаються сім'єю з покоління в покоління). Перетворення у суспільстві, на думку Веблена, мали йти еволюційним шляхом, як і перетворення у природі («соціальний дарвінізм»). Отже, Дж. Коммонс досліджував такі «колективні інституції», як сім'я, профспілки, торгові об'єднання, виробничі корпорації, держава, правові відносини тощо. Віддав перевагу аналізу юридично-правових інститутів. Поснавав «юридичну концепцію» в економіці з теорією граничної корисності австралійської школи. Внесок В. Мітчелла полягає у з'ясуванні впливу на економіку, по-перше, неекономічних чинників – психології, поведінки тощо, засобів установлення закономірностей у кон'юнктурних коливаннях цих показників шляхом застосування статистичних даних з фактичного матеріалу в математичній обробці; по-друге – у спробі обґрунтування концепції безкризового економічного циклу за допомогою різних варіантів державного втручання в економіку.

Темі есе. 1. А. Маршалл – фундатор «кембриджської школи» маржиналізму.

2. Проблема вартості в економічній теорії (Сміт, Маркс, маржиналісти, Маршалл).

Практичні завдання

1. Установіть відповідність наступних тверджень трудовій теорії вартості та теорії граничної корисності і внесіть їх у таблицю.

Вартість – категорія суб'єктивна, залежить від оцінки значущості даного блага для людини.

Вартість – категорія об'єктивна, в основі її – витрати праці (минулої і живої).

Ціна визначається найменшою корисністю в даному ряду благ.

Ціна визначається середніми витратами виробництва.

Ціна складається як рівновага попиту і пропозиції.

Ціна регулюється законом вартості.

Сформулюйте самостійно дві-три ознаки і внесіть їх у табл. 5.

Таблиця 5

Трудова теорія вартості (марксизм)	Теорія граничної корисності (маржиналізм)

2. Установіть відповідність терміна або поняття його визначенню (див. табл. 6).

Таблиця 6

Термін або поняття	Визначення
<i>1</i>	<i>2</i>
а) маржиналізм	1) суб'єктивно-психологічна школа маржиналізму, в рамках якої створена суб'єктивна теорія цінності як корисності останньої одиниці запасу (голова школи – К. Менгер)
б) австрійська школа	2) школа маржиналізму – розглядалися проблеми загальної рівноваги, при цьому застосовувався математичний вираз граничної корисності (голова школи – Л. Вальрас)
в) лозаннська школа	3) методологічний принцип, заснований на використанні граничних величин для дослідження економічних законів і категорій
г) закони Госсена	4) одна з основних течій економічної теорії, що розглядає економіку як комплекс індивідуальних господарств і фірм, що діють в умовах досконалої конкуренції

Продовження таблиці 6

<i>1</i>	<i>2</i>
д) модель загальної рівноваги Вальраса	5) залежності, що виражають поведінку споживача у процесі задоволення потреб і розподілу бюджету
е) англо-американська школа	6) система з (n-1) рівнянь, що виражає рівність попиту і пропозиції на ринках
ж) кембриджська школа	7) школою маржиналізму, по-перше, надано математичного виразу граничній корисності (У. Джевонс); по-друге, розроблено теорію граничної продуктивності (Дж. Б. Кларк)
з) принцип оптимальності Парето	8) економічна школа – поєднання аналізу попиту і пропозиції на основі маржиналістських принципів і створення цілісної теорії ціни (голова школи – А. Маршалл)
і) неокласична теорія	9) добробут суспільства досягає максимуму, а розподіл ресурсів стає найкращим, коли будь-яка зміна цього розподілу може погіршити добробут хоча б одного суб'єкта економічної системи.

3. Поясніть твердження Ф. Візера: «не витрати виробництва надають цінності своїм продуктам, а навпаки, витрати виробництва отримують цінність від своїх продуктів».

4. Поясніть висловлювання Т. Веблена: «Інститути – основа економічної поведінки».

Тестові завдання

1. *Що з переліченого відбувається у період індустріалізації внаслідок структурних змін у господарстві?*

а) перехід від механізованого виробництва до автоматичного виробництва;

б) робоча сила масово мігрує з міста в село;

в) з'являються нові галузі виробництва – електроенергетика, хімічна промисловість, видобуток і переробка нафти, автомобілебудування;

г) підвищується питома вага ткацької промисловості.

2. Як називається зосередження засобів виробництва, працівників та обсягів виробництва на великих підприємствах?

- а) промислова революція;
- б) індустріалізація;
- в) монополізація;
- г) концентрація виробництва.

3. Із чим була пов'язана незацікавленість англійських промисловців в оновленні виробництва наприкінці XIX ст.?

- а) привілейованим становищем англійської промисловості, що мала доступ до дешевих колоніальних джерел сировини;
- б) активним протекціонізмом англійського уряду;
- в) небажанням конкурувати із США за ринки збуту;
- г) економічною кризою.

4. Що було передумовою економічного підйому в Німеччині в кінці XIX ст.?

- а) поразка у франко-пруській війні 1870–1871 рр., що дало можливість скоротити військові витрати;
- б) ранній промисловий переворот;
- в) мирна економічна політика, придушення мілітаристських настроїв;
- г) тісний контакт науки і виробництва.

5. Що з переліченого є основним положенням неокласичної школи?

- а) вартість товару залежить від кількості втіленої в ньому праці;
- б) на економічну поведінку людей істотно впливають суб'єктивні й психологічні чинники;
- в) на прийняття економічних рішень впливають об'єднання індивідів;
- г) особливе значення має державне регулювання економіки.

6. На чому ґрунтується маржиналізм?

- а) дослідженнях сумарних економічних величин;
- б) дослідженнях середніх економічних величин;

- в) дослідженнях граничних економічних величин;
- г) використовує переважно якісні методи економічного аналізу.

7. У чому полягає перший закон Госсена?

- а) інтенсивність потреби в чомусь зменшується в міру її задоволення і що швидше, то частіше вона задовольняється;
- б) економічний суб'єкт прагне до такої комбінації задоволення потреб, за якої граничні корисності придбаних благ вирівнюються, надаючи максимум задоволеності;
- в) пропозиція породжує попит;
- г) попит на товар зростає в міру зниження його ціни.

8. Що покладено представниками австрійської школи маржиналізму в основу споживчого вибору?

- а) кількість праці, витраченої на виробництво товару;
- б) рідкість товарів на ринку;
- в) попит і пропозиція товарів на ринку;
- г) корисність конкретної одиниці товару і його ціна.

9. Які поняття обґрунтував А. Маршалл?

- а) криві байдужості та ранжування корисностей;
- б) поділ економічних благ на порядки та їх компліментарність;
- в) додаткова вартість і норма експлуатації;
- г) рівноважна ціна та еластичність попиту на товар.

10. Що розглядає інституціоналізм як предмет економічного аналізу?

- а) сферу виробництва;
- б) сферу виробництва та обігу;
- в) економічні та неекономічні чинники;
- г) сферу обігу.

Список рекомендованої літератури

- Ар-
хієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.
- Історія економічних учень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.
- Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 512 с.
- Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.
- Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-ту ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Хто був безпосередніми попередниками маржиналізму?
2. Які методологічні особливості маржиналізму?
3. Чому появу маржиналізму називають «маржиналістською революцією»?
4. Які основні теорії були запропоновані австрійською школою маржиналізму?
5. Які основні положення концепції граничної корисності, висунутої економістами австрійської школи?
6. У чому полягає сутність «теорії альтернативних витрат» Ф. Візера?
7. Що відображає модель загальної економічної рівноваги Л. Вальраса?
8. У чому полягає сутність і практична значущість «оптимуму Парето»?
9. Розвиток яких економічних ідей дав змогу А. Маршаллу стати одним із засновників неокласичної економічної теорії?
10. Розкрийте сутність теорії граничної продуктивності факторів виробництва Дж. Б. Кларка.
11. Поясніть особливості методології інституціоналізму.

12. У чому полягають відмінності між соціально-психологічним, соціально-правовим та кон'юнктурно-статистичним інституціоналізмом?

Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрями економічної думки України (друга половина XIX – початок XX ст.)

П л а н

1. Уплив промислового перевороту та аграрних реформ на становлення ринкового господарства в Україні.

2. Розвиток ідей класичної політекономії, соціалізму та маржиналізму в Україні.

3. Внесок учених Харківщини у становлення та розвиток економічної науки в Україні та світі.

Методичні поради

Підготовку першого питання краще розпочати з особливостей промислового перевороту в Україні, що почався у 30–40 рр. і завершився у 70–80 рр. XIX ст. Запізнілий початок промислового перевороту в Україні зумовлений в основному залишками феодальних відносин. Через сільськогосподарську спеціалізацію найважливішою галуззю української економіки в першій половині XX ст. була харчова промисловість. Необхідно розглянути процес промислового розвитку західноукраїнських земель після аграрної реформи 1848 р. в Австрії. Далі потрібно висвітлити передумови та основні положення селянської реформи 1861 р. в Росії та проаналізувати їх наслідки для економічного розвитку України. Потім охарактеризуйте процес індустріалізації в Україні і виникнення акціонерних товариств та монополій.

Друге питання – тут слід зазначити, що у XIX ст. суспільно-політична та економічна думка в Україні формувалась під гаслом боротьби із самодержавством та кріпацтвом за національне відродження. Економічна думка в Україні

розви-

валась в течії основних напрямів економічної думки Заходу: класичного, неокласичного, соціалістичного. Також були поширені ідеї німецької історичної та соціально-політичної шкіл. Особливо важливо зосередитися на економічних поглядах першого в Російській імперії історика економічної думки І. В. Вернадського, засновника Київської психологічної школи М. Бунге, представників математичного напрямку в політичній економії А. Білімовича, Р. Оржецького та Є.

Слуцького, прихильника марксизму М. Зібера, революціонера-демократа І. Франка.

Далі (третє питання) рекомендується висвітлити внесок учених Харківщини у становлення та розвиток економічної науки в Україні й у світі. Почніть із соціально-економічних поглядів Г. Сковороди. Серед українських дослідників дорефор-

меного періоду необхідно виділити В. Н. Каразіна – вченого та суспільного діяча, одного з засновників Харківського університету. Також потрібно зупинитися на поглядах професорів Харківського університету Т. Степанова (засновник школи політичної економії в Україні) та С. Подолинського (прихильник революційно-демократичного напрямку української суспільно-економічної думки).

Значну увагу приділіть науковій спадщині М. Тугана-Барановського, а саме його теоріям ренти, розподілу, ринків та криз, інвестиційній теорії циклів, теоремі цінності, економічному обґрунтуванні кооперації.

Темі есе. 1. Початок промислового перевороту в Україні та промисловий підйом у 90-х рр. XIX ст.

2. Наукова спадщина М. Тугана-Барановського.

Практичні завдання

1. Проаналізуйте внесок учених Харківщини у становлення та розвиток економічної науки в Україні та світі. Результати оформіть у *табл. 7, 8.*

Таблиця 7

Прізвище	Основні праці	Напрямок (школа) економічної думки	Основний внесок в економічну теорію

2. Знайдіть відповідність між прізвищами вчених та школами (теоріями), які ці вчені представляли (табл. 8).

Таблиця 8

Вчені	Школи (теорії)
1) М. Туган-Барановський	а) праксеологія
2) С. Подолинський	б) енергетична теорія економічного розвитку
3) Є. Слуцький	в) психологічна школа
4) Д. Журавський	г) інвестиційна теорія циклів
5) Н. Бунге	д) статистика

Тестові завдання

1. На який із ключових факторів розвитку капіталізму ліквідація кріпацтва в Україні вплинула найбільше?

- а) технічну революцію;
- б) концентрацію капіталу;
- в) зростання масштабів товарообігу на зовнішньому ринку;
- г) формування ринку найманої праці.

2. У якій галузі виникла перша монополія в Україні?

- а) вугільній промисловості;
- б) чорній металургії;
- в) сільськогосподарському машинобудівництві;
- г) виробництві цукру.

3. Що з переліченого отримало поширення у Східній Україні після Столипінської реформи?

- а) відрізки;
- б) домініани;

- в) хутори;
- г) сервітути.

4. Який синдикат став одним із перших монопольних об'єднань в Україні?

- а) «Продамет»;
- б) «Продцукор»;
- в) «Продвагон»;
- г) «Продвугілля».

5. Що з переліченого можна віднести до особливостей розвитку української промисловості?

- а) нижчі, ніж у цілому по країні темпи розвитку;
- б) утворення на півдні України вугільно-металургійного центру;
- в) значний вплив іноземного капіталу;
- г) повільні темпи монополізації.

6. У якому місті було засновано перший в Україні університет?

- а) Харкові;
- б) Києві;
- в) Одесі;
- г) Львові.

7. Хто з перелічених учених був прихильником класичного напрямку політичної економії в Україні?

- а) М. Бунге;
- б) Т. Степанов;
- в) В. Каразін;
- г) Є. Слуцький.

8. Хто з названих учених був прихильником маржиналізму та його математичного напрямку в Україні?

- а) М. Зібер;
- б) С. Подолинський;
- в) Є. Слуцький;
- г) М. Туган-Барановський.

9. У якому місті було засновано перший в Україні кооператив?

- а) Харкові;
- б) Києві;
- в) Одесі;
- г) Львові.

10. На якому припущенні базується теорія економічного циклу М. Тугана-Барановського?

а) кожний економічний цикл є неповторним, тому неможливо створити загальну теорію циклу;

б) у всіх економічних циклах можна виділити спільну причину їх формування, тобто створити теорію економічного циклу;

в) причинами циклічних коливань економіки є зовнішні (екзогенні) чинники;

г) у структурі економічного циклу можна виділити чотири фази: криза, депресія, поживлення та піднесення.

Список рекомендованої літератури

Горкіна Л. П., Чумаченко М. Г., Шубін О. О. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: монографія. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 141 с.

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХП», 2010. 335 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Танцюра В. І., Пересада О. О. Історія Слобідської України: навч. посіб. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 336 с.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте передумови, основні етапи, особливості та наслідки промислового перевороту на Східній Україні.

2. Розкрийте зміст аграрних реформ 1848 р. в Австрії та 1861 р. в Росії, їх наслідки для України.

3. Чим характеризувався процес індустріалізації в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.?

4. Яким був основний зміст ліберально-дворянських ідей у дореформений період в Україні?

5. Висвітліть особливості розвитку політичної економії в Україні.

6. Якими були основні ідеї київської психологічної школи та математичної школи маржиналізму в Україні?

7. Розкрийте фізіократичні погляди В. Каразіна.

8. Якими були економічні та політичні погляди С. Подолинського?

9. У яких напрямках проводив дослідження М. Туган-Барановський?

Модуль ІІІ. РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Тема 9.1. Господарство в період державно-монополістичного розвитку суспільств європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)

П л а н

1. Економічні наслідки Першої світової війни.

2. Характерні риси розвитку господарств провідних країн світу у 1920-х рр. План Ч. Дауеса.

3. Світова економічна криза 1929–1933 рр. Становлення різних систем регульованого капіталізму.

Методичні поради

При розгляді першого питання слід пригадати економічні причини Першої світової війни та охарактеризувати її економічні наслідки, серед яких: величезні людські, матеріальні втрати (найбільше була підірвана економіка Німеччини); розвиток військового виробництва, поява нової зброї та родів військ (авіація, бронетанкові війська, ППО, хімічні війська, автомобільні та залізничні служби); збільшення військових витрат (витрати воюючих сторін у 12 разів перевищували наявні запаси золота); перетворення практично всіх країн на боржників США; переростання монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм; розкол світу на дві соціально-економічні системи після війни і встановлення в Росії нової соціалістичної системи господарювання; перерозподіл колоніальних земель (Англія і Франція отримали більшу частину німецьких колоній і значно розширили свої колоніальні володіння); підриг економіки Німеччини за рахунок репарацій, відбирання колоній, повернення Ельзасу і Лотарингії Франції; розширення далекосхідних володінь Японії; поглиблення міжнародних суперечностей, подальший розвиток територіальних претензій. Доцільно було б також ознайомитися з основними положеннями Версальського мирного договору 1919 р.

Далі (друге питання) дайте характеристику повоєнної економіки США, які раніше від інших розвинутих країн вступили в період економічного піднесення, а в 1922–1929 рр. вже були на піку піднесення. Важливим поштовхом до зростання виробництва стало поширення конвеєрного методу масового виробництва, заміна традиційних видів палива (вугілля) електрикою і нафтопродуктами. Виняткове значення мала стандартизація та уніфікація. Високого рівня досягла механізація виробництва та побуту. Інтенсивно розвивалися автомобільна, машинобудівна, електротехнічна, хімічна, авіаційна та деякі інші галузі.

Економіка Англії розвивалася повільніше. Лише наприкінці 1920-х рр. було досягнуто довоєнного рівня розвитку. Ряд галузей промисловості (металургійна, вугледобувна, судно-

будівна, текстильна) переживали спад. Держава вкладала значні інвестиції в авіаційну, автомобільну, електротехнічну та деякі інші галузі, завдяки чому вони успішно розвивалися. Спостерігалось технічне відставання низки галузей, що призвело до збільшення собівартості та зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку.

Франція вступила в період економічного піднесення у 1924 р. Успішно розвивалися нові галузі виробництва: автомобільна, авіаційна, електротехнічна, радіотехнічна, хімічна. Мільярдні репарації сприяли стабілізації франка, що стимулювало збільшення капіталовкладень. Важливим прибутком країни залишалось лихварство.

Німеччина на початку 20-х рр. переживала політичну та економічну дестабілізацію. Вона втратила зовнішні ринки, занепало промислове і сільськогосподарське виробництво, зазнала краху кредитно-фінансова система. Революційна ситуація, що склалася у Німеччині, змусила західні країни розпочати заходи щодо економічного відродження країни. Було запропоновано план Ч. Дауеса – програму економічної допомоги Німеччині, спрямовану на відновлення її промислового потенціалу і забезпечення виплат країнам-переможцям. Основні положення плану: США і Англія надавали Німеччині кредити для відновлення промисловості; отримані від відновлення промисловості доходи Німеччина повинна була спрямовувати на сплату репарацій Англії та Франції; останні, отримавши репараційні платежі, оплачували ними воєнні борги США; обсяг щорічних виплат за репараціями скорочувався до 1–1,7 млрд золотих марок; джерела репараційних виплат – надходження від непрямих податків, встановлених на предмети масового попиту, відрахування з доходів німецьких залізниць, мито; основна маса німецької промислової продукції повинна була направлятися в СРСР, щоб не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. За час дії плану Німеччина отримала значно більшу суму, ніж виплатила за репараціями. Надходження іноземних капіталів сприятливо позначилися на розвитку німецької економіки – до кінця 1920-х

рр. за зростанням промислового виробництва Німеччина вийшла на перше місце в Європі та друге місце у світі. США отримали великі прибутки у вигляді відсотків від кредитів і дивідендів від прямих інвестицій у промисловість.

У третьому питанні важливо зазначити, що причини світової економічної кризи 1929–1933 рр. є дискусійним питанням. Серед них виділяють, зокрема, такі: активна мілітаризація економіки порушила процеси перерозподілу капіталу між галузями промисловості; у зв'язку із втратами трудових ресурсів серйозно постала проблема перекваліфікації працівників; монополізація виробництва зумовлювала нестабільну цінову ситуацію на внутрішніх ринках; анархія в управлінні економікою призвела до перевиробництва окремих товарів, особливо сільськогосподарської продукції в США та Англії. Далі необхідно висвітлити наслідки «Великої депресії» (падіння виробництва, масове безробіття; банкрутство підприємств, банків; загострення соціальних суперечностей; відмова від системи золотого стандарту; скорочення світової торгівлі через посилений протекціонізм та підвищену закритість економіки; знецінення низки валют; крах системи ринкового саморегулювання і системи корпоративного регулювання економіки. Потім розгляньте антикризові заходи, що було вжито у провідних країнах світу для подолання кризи, зокрема, програму «Нового курсу» Ф. Рузвельта, план економії Дж. Мея у Великій Британії, французький дирижизм. Також потрібно звернути увагу на процес формування тоталітарної моделі капіталізму, що регулюється, в Німеччині та Італії, де до влади приходять фашистські уряди.

Тема есе. Світова економічна криза 1929–1933 рр. та шляхи виходу з неї («Новий курс» Ф. Д. Рузвельта та економічна політика нацизму).

Практичне завдання

Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями (див. табл. 9).

Таблиця 9

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
а) Версальсько-Вашингтонська система	1) валютне угруповання країн – членів Британської співдружності, які проводили узгоджену політику в міжнародних валютно-фінансових відносинах
б) Версальський мирний договір	2) програма ослаблення умов репарацій, що набула чинності 1 вересня 1924 р.
в) план Дауеса	3) план, що передбачав прийняття більш жорсткого бюджету, зменшення державних видатків і збільшення прямих і непрямих податків

Продовження таблиці 9

<i>1</i>	<i>2</i>
г) план Юнга	4) угода, що стосувалася територіальних, військових і репараційних проблем. Було підписана 28 червня 1914 р.
д) репарація	5) план, що передбачав обмеження загального обсягу репарацій, скасування платежів з прибутку промисловості та встановлював фінансовий контроль над економікою Німеччини (1929 – 1930 рр.)
е) стерлінгова зона	6) загальний спад в економіці, що відбувається одночасно практично в усіх країнах
ж) план економії Дж. Мея у Великій Британії	7) сукупність договорів, що регулювали політичне та соціально-економічне життя в Європі у 1920-30-і рр.
з) «Новий курс» Т. Рузвельта	8) повне або часткове матеріальне або грошове відшкодування шкоди, заподіяної війною, що виплачується переможеною країною державі-переможниці
і) світова економічна криза	9) програма економічних реформ, яка базувалась на активній участі держави в економіці при збереженні приватної власності та підтримки конкуренції

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Телішук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Як вплинула Перша світова війна на розвиток господарства європейських країн та США? Розкрийте економічні аспекти Версальського мирного договору.

2. Охарактеризуйте господарський розвиток США, Великої Британії, Франції та Німеччини у 1920-х рр.

3. Яка мета та основні положення плану Ч. Дауеса?

4. Назвіть основні причини світової економічної кризи 1929–1933 рр.

5. Як вплинула світова економічна криза на економіку європейських країн?

6. Які були наслідки світової економічної кризи для економіки США? Розкрийте сутність політики «Нового курсу» Ф. Рузвельта.

Тема 9.2. Господарство в період державно-монополістичного розвитку суспільств європейської цивілізації (перша половина ХХ ст.)

П л а н

79

1. Економічна теорія конкуренції Е. Чемберліна, Дж. Робінсон.
2. Економічне вчення Дж. М. Кейнса.

Методичні поради

При вивченні першого питання важливо усвідомити, що розвиток теорії монополістичної і недосконалої конкуренції зумовлювався активним процесом монополізації світового виробництва. Засновником теорії монополістичної конкуренції став Е. Чемберлін, який 1933 р. опублікував працю «Теорія монополістичної конкуренції». Сутність його теоретичних ідей полягає в тому, що основною умовою оволодіння ринком є контроль над пропозицією, а отже, над ціною, який досягається взаємозаміною конкуруючих товарів, тобто «диференціацією продукції». Провівши різницю між категоріями «чистої» і «монополістичної конкуренції», Е. Чемберлін виділив *три напрями* останньої: цін о в и й (маніпулювання цінами), н е ц і н о в и й (зміна якості продукції) та р е к л а м н и й . Далі потрібно висвітлити основні положення теорії недосконалої конкуренції Дж. Робінсон, її класифікацію ринків за критеріями кількості продавців та покупців на ринку.

При підготовці другого питання слід виходити з того, що, виступивши з ідеєю державного контролю над економікою, ранній інституціоналізм в теоретичному плані підготував ґрунт для теорії державного регулювання. А світова економічна криза зробила появу нової теорії вкрай необхідною, оскільки неокласика не могла ані пояснити причини кризи, що вибухнула, ані сформулювати методи її подолання.

Англійській економіст Дж. М. Кейнс запропонував радикальний спосіб подолання кризових наслідків шляхом кардинального втручання держави в економіку, головним чином через систему громадських робіт. Розкритикувавши неокласичну теорію щодо питань загальної рівноваги, зайнятості й ставлення до грошей, Кейнс дійшов висновку, що рішення основних економічних проблем слід шукати на боці попиту, але не платоспроможного попиту взагалі, а попиту ефективного.

Згідно з його теорією, ефективний попит – це попит, реально втілений в угодах і такий, що впливає на рівень зайнятості, кількісно дорівнює величині національного доходу; в умовах економічної кризи такий попит не досягається, що і є причиною зростання безробіття. Завдання держави полягає в тому, щоб підтримати ефективний попит тоді, коли сили ринку не можуть зробити це самостійно. Важливо приділити увагу й особливостям методології Дж. М. Кейнса, його критиці класичної теорії рівноваги, теорії ефективного попиту, обґрунтуванню недостатності сукупного попиту у ринковій економіці через дію «основного психологічного закону», а також рекомендаціям Кейнса щодо державного регулювання ринкової економіки, стимулювання ефективного попиту.

Теми есе. 1. «Кейнсіанська революція» в економічній теорії.

2. На який з елементів сукупного попиту, на вашу думку, слід було б активніше впливати в умовах економіки сучасної України?

Практичне завдання

Порівняйте погляди неокласиків та Дж. М. Кейнса. Результати оформіть у табл. 10.

Таблиця 10

	Неокласики	Дж. М. Кейнс
Предмет дослідження		
Методологія дослідження		
Об'єкт дослідження		
Проблема економічної рівноваги		
Ринкові регулятори		
Співвідношення заощаджень та інвестицій		
Проблема безробіття		
Шляхи досягнення повної зайнятості		
Спосіб відновлення рин-		

кової рівноваги		
Економічна роль держави в ринковій системі		

Тестові завдання

1. Що можна віднести до економічних наслідків Першої світової війни?

- а) розпад колоніальної системи;
- б) розкол світу на три соціально-економічні системи;
- в) перетворення провідних європейських країн на боржників США;
- г) перетворення всіх провідних країн світу на боржників Англії.

2. Що означають репараційні платежі?

- а) виплата грошової допомоги нужденним громадянам;
- б) компенсація країнам-переможцям витрат, пов'язаних із матеріальними втратами в період війни;
- в) платежі, пов'язані з поверненням боргів державі;
- г) плата за військові поставки.

3. Що з переліченого передбачав план Дауеса?

- а) США та Англія надавали Німеччині безоплатну допомогу для відновлення промисловості;
- б) США та Англія надавали Німеччині кредити для відновлення промисловості;
- в) Німеччина зобов'язувалася віддати частину своїх земель в обмін на надання допомоги;
- г) США та Англія надавали Німеччині кредити для сплати репарацій Англії та Франції.

4. У які роки відбулася «Велика депресія»?

- а) 1918–1920 рр.;
- б) 1929–1933 рр.;
- в) 1950–1970 рр.;
- г) 1929–1932 рр.

5. Що означає «Новий курс» Ф. Рузвельта?

а) програма фінансової допомоги Німеччині, розгорнута після Першої світової війни;

б) програма економічних реформ, яка базувалась на активній участі держави в економіці при збереженні приватної власності та підтримки конкуренції;

в) програма економічних реформ, яка базувалась на активній участі держави в економіці та націоналізації приватної власності;

г) соціалістична революція в США.

6. Яке з тверджень є основним положенням кейнсіанської теорії?

а) ринок є ідеальною моделлю саморегулювання економіки;

б) основна сфера досліджень – економіка окремих фірм і домогосподарств;

в) особливе значення для підтримки рівноважного стану економіки має державне регулювання;

г) держава повинна формувати ефективну пропозицію товарів.

7. Згідно з кейнсіанською теорією рівень виробництва визначається розміром сукупних витрат. Що це означає?

а) попит на гроші змушує підприємців виробляти товари та послуги;

б) підприємці намагаються розширити виробництво до рівня повної зайнятості;

в) обсяг продукції, який підприємці вирішать виробляти, визначатиметься попитом на неї;

г) виробництво доходу створює попит на цей дохід.

8. Якою причиною Кейнс пояснював недостатність сукупного попиту?

а) диспропорціями в економіці;

б) відставанням зростання споживання населення від зростання його доходів;

в) недосконалістю механізму ціноутворення;

г) високою нормою прибутку на капітал.

9. Як правильно визначити мультиплікатор?

- а) добуток збільшення доходу і збільшення інвестицій;
- б) відношення збільшення доходу до збільшення інвестицій;
- в) відношення збільшення інвестицій до збільшення доходу;
- г) різниця між збільшенням інвестицій та збільшенням доходу.

10. Як змінюються темпи приросту споживання зі зростанням доходів згідно з «основним психологічним законом» Дж. Кейнса?

- а) випереджають темпи приросту доходів;
- б) збільшуються, але не тією ж мірою, що й доходи;
- в) залишаються на колишньому рівні;
- г) зменшуються, але не тією ж мірою, що й доходи.

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю.С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Історія економічних вчень: хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 512 с.

Квач Я. Тенденції розвитку сучасного кейнсіанства. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 9. С. 80–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nv_2015_9_10

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Питання для самоконтролю

1. Які історичні передумови виникнення теорій монополістичної та недосконалої конкуренції?
2. У чому полягає концепція Е. Чемберліна про «диференціацію продукту» та нецінові чинники конкуренції?
3. Розкрийте основні положення праці Дж. Робінсон «Економічна теорія недосконалої конкуренції».
4. Назвіть історичні та теоретичні передумови виникнення кейнсіанства.
5. Що Дж. М. Кейнс визначив як предмет економічної теорії та у чому полягають особливості методології кейнсіанства?
6. Що розумів Дж. М. Кейнс під ефективним попитом? Назвіть його складові.
7. Від чого залежить динаміка споживання, заощаджень та інвестицій у теорії Дж. М. Кейнса?
8. Розкрийте сутність «основного психологічного закону» Дж. М. Кейнса.
9. Що означає процес мультиплікації?
10. У чому Дж. М. Кейнс убачав роль держави?

Тема 10.1. Розвиток національних економік країн європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина ХХ ст.)

П л а н

1. Економічні наслідки Другої світової війни. План Маршалла.
2. Структурні зміни у світовому господарстві у другій половині ХХ ст.
3. Економічний розвиток провідних національних економік у другій половині ХХ ст.

Методичні поради

Розгляд першого питання слід почати з економічних наслідків Другої світової війни: величезні людські втрати; матеріальні втрати; зміцнення економічної могутності США; зростання частки державного сектору в економіці; американізація ринкового господарства в розвинених країнах (американізація світової валютної системи, вивезення американських товарів, широкомасштабне кредитування, інвестування відновлювальних процесів, перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині і Японії, під безпосереднім контролем США і врешті-решт розвиток світової торгівлі); перетворення соціалізму на світову систему; активізація протистояння між соціалістичною і капіталістичною системами. Економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, було катастрофічним і негативно впливало на світову економіку. Крім того, США, нагромадивши в роки війни величезні багатства, не могли успішно розвиватися ізольовано від інших країн. Переорієнтація економіки США на потреби мирного часу змусила їх прагнути до перебудови міжнародних економічних відносин. Із цією метою був розроблений план Маршалла – програма відбудови й розвитку післявоєнної Європи шляхом надання їй економічної допомоги з боку США. Необхідно висвітлити умови надання допомоги за планом Маршалла та наслідки його реалізації.

Далі, розглядаючи, які структурні зміни відбулися у світовому господарстві у другій половині ХХ ст., важливо зауважити, що глибинні процеси, які охопили економіку всіх країн, великою мірою були зумовлені науково-технічною революцією. Багато з найбільших досягнень світової науки і техніки періоду «холодної війни» (кінець 1940-х – 1991 рр.) використовувалися в першу чергу для гонки озброєнь, йшли на непомірне нагромадження ядерної зброї. Разом з тим США, країни Західної Європи, Японія значною мірою скористалися досягненнями НТР для нарощування економічного потенціалу, цивільного виробництва, неодноразово оновлюючи його на новітній технічній основі, вдосконалюючи галузеву структуру своєї і світової

економіки. Зверніть також увагу на зміни у розвитку індустріальної цивілізації, пов'язані зі збільшенням території і населення так званої світової соціалістичної системи, розпадом колоніальної системи та утворенням незалежних держав.

Світове господарство стало охоплювати три підсистеми: господарства економічно розвинених (*капіталістичних*) держав; *соціалістичних* та держав, *що розвиваються*. Сформувалася світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговували світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо). Розширювалися і набували нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин. Для господарського розвитку характерним стало посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їх групами. Набули розвитку міждержавні інтеграційні процеси. Ще однією тенденцією стало поступове перетворення капіталістичного господарського механізму з монополізованого та індивідуалістичного на регульований і соціалізований. У процесі розвитку змішаної економіки сформувалися її основні варіанти (етатистський і ліберальний) і національні моделі, що відбивали досягнутий рівень і своєрідність соціально-економічного розвитку різних країн. До етатистського варіанта можна віднести французьку, англійську, японську моделі, а до ліберального – американську та німецьку. У малих країнах Європи сформувався проміжний варіант змішаної економіки.

Готуючи відповідь на третє питання, вивчить особливості економічного розвитку провідних країн світу в 1950–1970-х рр. ХХ ст., з'ясуйте передумови і зверніть увагу на наслідки прискореного розвитку Німеччини та Японії. Головним ідеологом «німецького дива» був Людвіг Ергард, один з авторів концепції «соціального ринкового господарства». Як важелі відродження Німеччини Ергард визначав вільну ініціативу та конкуренцію у поєднанні з активною роллю держави в господарському житті країни.

Чинниками економічного успіху Німеччини стали: ефективність економічної системи, де ліберальні ринкові механізми поєднувались із цілеспрямованою податковою і кредитною політикою держави; надходження за «планом Маршалла»; відсутність воєнних витрат; приплив іноземних

капіталовкладень; модернізація технічної бази і підвищення продуктивності праці; вдала соціальна політика, що заохочувала прямі взаємовідносини підприємців і робітників. Японське «економічне диво», творцем якого вважають відомого економіста Сабуро Окіту, також було обумовлено комплексом причин: масове і кількаразове оновлення основного капіталу японської промисловості; істотне розширення внутрішнього ринку країни за рахунок постійного підвищення доходів населення; відносно низький рівень воєнних витрат; збереження регулюючої ролі держави в соціально-економічній сфері; високий освітній рівень населення; особливості японського національного характеру.

Темі есе. 1. Німецьке «економічне диво». 2. Японське «економічне диво».

Практичне завдання

Установіть відповідність понять їх визначенням (див. табл. 11).

Таблиця 11

Поняття	Визначення
<i>1</i>	<i>2</i>
а) план Маршалла	1) процес, що характеризується швидкими темпами економічного зростання певної країни та відповідним значним підвищенням рівня життя населення
б) економічна програма Л. Ергарда	2) здійснювалася структурна перебудова народного господарства, активізувалася зовнішня політика, урядом заохочувалася діяльність великих промислово-фінансових об'єднань, застосовувалося індикативне планування, був узятий курс на повернення «капіталів, що втекли з країни», різко зросла товарність аграрного сектору
в) економічна політика голлізму	3) план, що передбачав грошову реформу, реформу цін і свободу підприємництва

г) «зворотний курс» Дж. Доджа – К. Шоупа	4) державна економічна політика, основними характеристиками якої є: прямі адміністративні методи втручання в економіку, активна підприємницька діяльність держави, сильний державний сектор, пряме фінансування капіталовкладень, індикативне планування
д) «дирижизм»	5) програма відбудови й розвитку післявоєнної Європи шляхом надання їй економічної допомоги з боку США
є) «економічне диво»	6) неоконсервативна програма британського уряду, заснована на принципах вільного підприємництва, особистої ініціативи, крайнього індивідуалізму

Продовження таблиці 11

<i>1</i>	<i>2</i>
ж) «рейганоміка»	7) програма, що передбачала реформування суспільного устрою, державного устрою, розпуск холдингів, земельну і бюджетну реформи, структурну перебудівництво економіки, повний державний контроль над всією системою зовнішньоекономічних зв'язків
з) «тетчеризм»	8) програма оздоровлення американської економіки у 1980-ті рр., що передбачала скорочення податків на корпорації та особистих прибуткових податків; обмеження зростання державних витрат за рахунок скорочення соціальних програм; дерегулювання підприємницької діяльності; проведення жорсткої монетарної політики, спрямованої на подолання інфляції

Список рекомендованої літератури

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2015. 555 с.

Питання для самоконтролю

1. Які основні наслідки Другої світової війни?
2. У чому полягає сутність та значення «плану Маршалла» для відбудови європейської економіки?
3. Які зрушення відбулися у галузевій структурі економіки провідних капіталістичних країн під впливом НТР?
4. Чим була зумовлена економічна могутність США в повоєнному світі?
5. Проаналізуйте чинники, що сприяли «економічному диву» Японії та Німеччини.
6. Розкрийте сутність теорії «соціального ринкового господарства».
7. Охарактеризуйте розвиток економіки Франції у другій половині ХХ ст. Що таке політика «дирижизму»?
8. Назвіть особливості розвитку британської економіки у другій половині ХХ ст.
9. Які причини світових криз 1970–1980-х рр.?
10. Як змінилася економічна політика провідних капіталістичних країн у останній чверті ХХ ст.? Розкрийте зміст і проаналізуйте наслідки «рейганоміки» та «тетчеризму».

Тема 10.2. Напрями розвитку світової економічної думки у 50–70 роках ХХ ст.: неокейнсіанство, неокласика, неолібералізм

П л а н

1. Неокейнсіанські теорії економічного зростання та циклу.
2. «Неокласичний синтез» П. Самуельсона.
3. Теоретичні засади неолібералізму у ФРН.

Методичні поради

Розкриваючи перше питання, важливо вказати, що вже в перші післявоєнні десятиліття кейнсіанський напрям економічної думки відчув значні зміни, перетворившись у неокейнсіанство. До найважливіших новацій потрібно віднести теорії економічної динаміки (або зростання) і циклічного розвитку економіки. Найбільш відомі неокейнсіанські моделі зростання – моделі Р. Харрода й Е. Домара. Вони засновані на визнанні активної ролі сукупного попиту у забезпеченні економічної рівноваги. Вирішальний елемент попиту – інвестиції, які збільшують дохід пропорційно мультиплікатору. Водночас розширення інвестицій викликане зростанням доходу (принцип акселератора). Згідно з моделлю Харрода–Домара економічне зростання прямо залежить від норми заощаджень і в оберненій – від капіталомісткості продукту.

Так, Елвін Гансен виділив чотири моделі циклічних коливань: *малі* (2–3 роки); *великі* (6–13 років); *будівельні* (10–16 років) та *вікові* (до 50 років) цикли. Він також запропонував низку заходів державної антициклічної політики: «вбудовані стабілізатори» (автоматично діючі регулятори економіки); компенсуючі контрзаходи (формування облікової ставки, зміна норми резервування, операції на відкритому ринку); керовані програми компенсування, способи і терміни введення яких визначаються угодою між виконавчою та законодавчою владою. Отже, метод перманентного

регулювання державних і приватних інвестицій був замінений методом маневрування державними витратами залежно від економічної кон'юнктури.

Висвітлення другого питання слід почати з того, що у післявоєнні роки в економічній теорії з'явилися спроби об'єднати дві домінуючі та багато в чому суперечливі концепції – кейнсіанську та неокласичну. Намагання теорії Дж. М. Кейнса отримати статус більш загальної теорії по відношенню до неокласичної були критично сприйняті П. Самуельсоном, який доводив, що кейнсіанська теорія розглядає всього лише окремий випадок неокласичної теорії. Трактатування П. Самуельсоном кейнсіанської теорії (в ході якого частину положень оригінальної теорії було відкинуто, а інші розвинулись) отримало назву «неокласичного синтезу».

Неокласичний синтез – узагальнююча концепція, представники якої обґрунтовують принцип поєднання ринкового і державного регулювання економічних процесів, наголошують на необхідності руху до змішаної економіки. Крім того, Дж. Гікс та Е. Гансен ввели у модель Дж. М. Кейнса грошові параметри та розробили модель IS-LM, що використовується для пояснення процесу формування загальної рівноваги на основі урівноваження ринку товарів та послуг і ринку грошей. До того ж модель Гікса може слугувати для аналізу впливу державної макроекономічної політики на обсяг національного виробництва у короткостроковому періоді.

Розглядаючи третє питання, спочатку з'ясуйте сутність неолібералізму. Прихильники цього напряму погодились з тим, що ринок зазнав певної деформації і що сили ринку потребують підтримки, яку йому може надати тільки держава. Вони визнали, що економічна свобода відтепер потребує захисту держави. Захистити свободу означає розробити правила поведінки економічних суб'єктів так, щоб зберіглася конкуренція, а держава, подібно до судді на футбольному полі, стежила б за дотриманням правил і карала порушників. Фрайбурзька школа неолібералізму запропонувала оригінальну

концепцію
лібералізму.

ордо-

На основі її теорії соціальної ринкової економіки була розроблена і успішно здійснена програма реформ із відновлення ринкового господарства післявоєнної Німеччини. Ордоліберали виділяли два основних напрями державної економічної політики: формування господарського ладу і вплив на процес відтворення.

Змістом першого напрямку є регулювання монополії і конкуренції, співвідношення приватної та державної власності, прямих і непрямих заходів втручання держави в економіку, встановлення правових норм господарювання.

Другий напрям передбачає вжиття всього комплексу державних заходів, що регулюють економічне зростання. Центральне місце в концепції ордолібералів посідає створення «функціонально здатної системи цін досконалої конкуренції», яку, на їх думку, «потрібно зробити важливим критерієм кожного заходу державної політики». Конкуренція характеризувалася як «державний інститут», що має постійно оберігатися від посягань монополії. Німецький економіст Вальтер Ойкен виділяв засадничі принципи конкурентного порядку і серед них – недоторканність приватної власності. У 1960-ті рр. послідовники В. Ойкена трохи змінили його теорію, у результаті чого склалася модель «соціального ринкового господарства».

Якщо ордоліберали оголосили головною якісною характеристикою своєї моделі регулювання монополії та конкуренції, покликане встановити, зокрема, і соціальну справедливість, то А. Мюллер-Армак зробив акцент на активній соціальній політиці, підпорядкованій принципу «соціальної компенсації», як основній відмінності соціально-ринкового господарства від капіталізму.

Головним інструментом «соціальної компенсації» він вважав прогресивне оподаткування осіб із високими доходами і перерозподіл отриманих коштів на користь менш заможних верств у вигляді бюджетних дотацій на утримання дітей, виплату квартплати, будівництво власних осель тощо. До інших

форм соціальної політики він відносив створення розвиненої системи соціального страхування та гідної людини соціальної інфраструктури. У 1950-ті рр. розглянуті положення концепції соціального ринкового господарства були конкретизовані й доповнені гаслами «добробут для всіх» і «власність для всіх», висунутими тоді правлячими партіями Західної Німеччини ХДС / ХСС. За останніми гаслом стояла відома теорія демократизації акціонерного капіталу, а також державне стимулювання особистих заощаджень, прирівняних до власності на засоби виробництва.

Теми есе. 1. Соціальне ринкове господарство у ФРН: теорія і практика.

2. Сутність та передумови виникнення посткейнсіанства та нового кейнсіанства.

3. «Ринок – наскільки можливо, держава – наскільки необхідно» (В. Ойкен).

Практичні завдання

1. Дайте порівняльну характеристику теорії Дж. М. Кейнса та «неокласичного синтезу» П. Самуельсона за схемою, як показано в *табл. 12*.

Таблиця 12

	Кейнсіанство	«Неокласичний синтез»
Проблема повної зайнятості		
Бюджетна політика		
Грошово-кредитна політика		

2. Установіть відповідність між науковою школою та основними напрямками досліджень (*див. табл. 13*):

Таблиця 13

Наукова школа	Напрями досліджень
----------------------	---------------------------

1. «Неокласичний синтез»	а) критика капіталізму, теорія додаткової вартості, аналіз капіталу та капіталістичного виробництва
2. Кейнсіанство	б) інтерпретація кейнсіанських ідей інструментами ортодоксальної економії
3. Марксизм	в) вивчення соціальної та технократичної обумовленості економічних процесів
4. Інституціоналізм	г) макроекономічний аналіз, інструменти державного регулювання господарства

Тестові завдання

1. Що означає план Маршалла?

- а) надання військової допомоги США європейським країнам;
- б) програма відбудови і розвитку Західної Європи після Другої світової війни;
- в) програма відбудови економіки США після Другої світової війни;
- г) програма заохочування приватних американських інвестицій.

2. У чому полягали зміни в галузевій структурі світового господарства у другій половині ХХ ст.?

- а) збільшення питомої ваги сільського господарства у США і зниження питомої ваги промисловості у Західній Європі;
- б) збільшення частки сфери послуг у провідних країнах світу;
- в) зменшення абсолютних показників промислового виробництва у Західній Європі, США, Японії;
- г) зменшення абсолютних та відносних показників обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у розвинених країнах.

3. Які події ввійшли в історію світової економіки під назвою «економічне диво»?

- а) економічні наслідки промислового перевороту в Англії, які справили кардинальний вплив на світову ситуацію;
- б) перетворення США на провідну індустріальну державу світу в надзвичайно короткий історичний термін;
- в) швидкий економічний розвиток після Другої світової війни Німеччини та Японії;
- г) відновлення радянської повоєнної економіки.

4. Яка країна стала широко застосовувати індикативне планування?

- а) Англія;
- б) Франція;
- в) ФРН;
- г) США.

5. Які дві «чисті» форми економічних порядків виділяє В. Ойкен?

- а) капіталізм і соціалізм;
- б) індустріальний і аграрний;
- в) централізовано-керований та ринковий;
- г) капіталізм і комунізм.

6. Яка теорія порівнювала роль держави в економіці з роллю судді на футбольному полі?

- а) кейнсіанська;
- б) маржиналістська;
- в) соціального ринкового господарства;
- г) раціональних очікувань.

7. Хто вперше використав термін «соціальне ринкове господарство»?

- а) Дж. М. Кейнс;
- б) А. Мюллер-Армак;
- в) М. Фрідмен;
- г) П. Самуельсон.

8. Як називається посткейнсіанська модель економічного зростання?

- а) модель Солоу;
- б) модель Гаррода – Домара;
- в) модель Гікса – Гансена;
- г) модель Самуельсона.

9. Що вважав найбільш ефективним засобом для досягнення та забезпечення суспільного добробуту лідер ордолібералізму Л. Ергард?

- а) конкуренцію;
- б) соціалістичний устрій суспільства;
- в) широкі державні соціальні програми;
- г) ефективну грошово-кредитну політику.

10. Хто є представником «неокласичного синтезу»?

- а) М. Фрідмен;
- б) Е. Гансон;
- в) Л. Ергард;
- г) П. Самуельсон.

Список рекомендованої літератури

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю. С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Історія економічних вчень: хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 512 с.

Квач Я. Тенденції розвитку сучасного кейнсіанства. *Науковий вісник Одеського національного економічного*

університету. 2015. № 9. С. 80–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nv_2015_9_10

Куц Г. М. Неолібералізм в європейській та англо-американській традиціях. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 133. С. 249-258. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2016_133_26

Теліщук М. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2015. 555 с.

Тема 11. Світове господарство та основні напрями економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок XXI ст.)

П л а н

1. Тенденції розвитку світового господарства останньої третини XX – початку XXI ст.

2. Основні напрями «неоліберального відродження»: монетаризм, економіка пропозиції та теорія раціональних очікувань.

3. Неоінституціоналізм та його основні напрямки.

Методичні поради

Працюючи над першим питанням, важливо звернути увагу на тенденції розвитку світового господарства останньої третини XX – початку XXI ст., серед яких: глобалізація світової економічної системи (зближення і взаємопроникнення національних економік, посилення їх взаємозалежності); інтенсивна регіональна інтеграція (процес господарсько-політичного об'єднання країн, що приводить до зближення національних господарств); лібералізація господарського життя (підвищення ступеня відкритості національних економік для зовнішнього світу); транснаціоналізація капіталу та виробництва (створення

національними за капіталом компаніями зарубіжних виробництв); циклічність та неоднорідність розвитку.

Далі слід розкрити причини енергетичної кризи 1973–1975 рр. і назвати заходи, що використовували провідні капіталістичні країни для подолання цієї кризи (розробка та впровадження енергозберігаючих технологій, пошук нових джерел енергії, заміна дорогої нафти вугіллям, відкриття власних родовищ енергоресурсів тощо), а також розглянути наслідки зміни ресурсовитратної моделі розвитку економіки на інноваційну. Необхідно проаналізувати вплив інформаційно-технологічної революції останньої третини ХХ – початку ХІ ст. (створення мікропроцесорів, промислових роботів, комп'ютерів нового покоління, розвиток біотехнології та генної інженерії) на розвиток економіки провідних країн світу та зміну структури їх господарства.

Вивчення основних напрямів «неоліберального відродження» (друге питання) почніть із теорії монетаризму, або чиказької школи, що довела свою спроможність у 1970-х рр., коли надмірне захоплення кейнсіанськими рекомендаціями призвело до надзвичайно великого тиску на попит та високої інфляції. Специфіка монетаризму полягає в тому, що макроекономічні проблеми розглядаються головним чином крізь призму грошового обігу. Чиказька школа виходила з неординарної ролі грошей, що розглядалися як особливий вид приватної власності, знецінення якого веде до підриву інституту приватної власності. Проте індивідуальні господарства, тобто приватні власники, не можуть забезпечити стабільність грошового обігу, бо це – функція держави. Отже, підтримуючи стабільність грошей, держава зміцнює інститут приватної власності як основу цивілізованої держави. Монетаристські рекомендації допомогли відновити ринкові механізми саморегулювання, подолати інфляцію і забезпечити економічне зростання в політиці «тетчеризму» у Великій Британії та «рейганоміки» у США.

Визначте й основні ідеї теорії пропозиції, зокрема, стосовно проблем економічного зростання (воно значною мірою характеризується темпами зростання факторів виробництва – капіталу, праці, технічного оновлення; темп

зростання пропозиції капіталу – це головним чином доходи від заощаджень та інвестицій після сплати податків; темп пропозиції праці в тривалому періоді визначається демографічними факторами, а в середньостроковому – величиною реальної заробітної плати, що залишається після сплати податків; надмірне державне регулювання заважає накопиченню капіталу, гальмує зростання продуктивності праці, знижує темпи зростання економіки). Ілюстрацією теорії економіки пропозиції є крива Лаффера, яка відображує взаємозв'язок між податковими надходженнями у держбюджет і ставкою прибуткового податку. До певного рівня ставки прибуткового податку надходження від нього зростають, але після досягнення цього рівня розмір абсолютних надходжень від прибуткового податку починає знижуватися, тому що знижуються стимули до здійснення господарської діяльності. Ця крива демонструвала роль податкової системи в стимулюванні ділової активності й була відправним пунктом політики скорочення прибуткового податку.

Потім необхідно розкрити сутність теорії раціональних очікувань: для прийняття поточних рішень і прогнозування майбутнього економічні суб'єкти використовують всю можливу інформацію про економіку, а не тільки досвід минулого і тому не роблять систематичних помилок у своїх прогнозах; у цьому сенсі їх передбачення є раціональними. С точки зору раціональних очікувань було проаналізовано широке коло економічних проблем, зокрема, інвестування в умовах невизначеності, нейтральність грошей, природний рівень безробіття та ефективність державного втручання в економіку, а також кейнсіанську модель державного регулювання. Основний висновок економістів даної школи полягав у тому, що держава фактично не має ніяких важелів впливу на економіку. При певному збігу обставин макроекономічна політика може спричинити разовий короткостроковий вплив на деякі економічні показники, але в цілому вона здатна, по суті, лише імітувати цілеспрямованість дій ціною внесення додаткової нестабільності в економічне життя.

У третьому питанні розгляньте особливості методології інституціоналізму: міждисциплінарний підхід; еволюційний принцип в аналізі економічних процесів; емпіричний підхід (аналіз із використанням фактичних матеріалів); дослідження інститутів – понять, що відображають загально визнані в суспільстві норми поведінки людей (звичаї, традиції, правові норми), а також суспільних утворень, у яких ці норми реалізуються практично (родина, держава, корпорація та ін.).

Інституціоналізм у своєму розвитку пройшов два основні етапи: *традиційний* та *новий (неоінституціоналізм)*. Традиційний інституціоналізм основну увагу приділяв неекономічним чинникам розвитку економіки. Сучасний інституціоналізм є вкрай неоднорідним і складається з безлічі різних концепцій, що відбивають різні напрями досліджень. Його можна розділити на два основні напрями: *нова інституціональна теорія* (виходить з мікроекономічного розуміння інституту та тяжіє до неокласиків) та *неоінституціоналізм*, що намагається створити нову теорію інститутів, не пов'язану з основними постулатами неокласики.

Останній представлений трьома провідними школами: *індустріально-соціологічною; школою суспільного вибору* та *кон'юнктурною школою*. Потрібно також вказати найбільш значущі теорії кожного напрямку. Зокрема, для індустріально-соціологічної школи – це теорії індустріального та нового індустріального суспільства, теорія постіндустріального суспільства, теорія суспільства «третьої хвилі», теорія суспільства знання, теорія інформаційного суспільства, теорія постеконімічного суспільства; ключовими для школи суспільного вибору є теорії прав власності та трансакційних витрат; у центрі уваги кон'юнктурної школи знаходяться проблеми міжнародної торгівлі й конкурентних переваг, руху капіталів, циклів економічної кон'юнктури, забезпечення стійкого економічного зростання.

Темі есе. 1. Європейська інтеграція: передумови виникнення, мета, етапи розвитку.

2. Інформаційно-технологічна революція останньої третини ХХ – початку ХХІ ст.: передумови, сутність, наслідки.

3. Основні напрями «неоліберального відродження»: монетаризм, економіка пропозиції та теорія раціональних очікувань.

4. Інституціональні ідеї економістів – лауреатів Нобелівської премії.

Практичні завдання

1. Складіть генеалогічне дерево неокласичного напрямку із зазначенням його основних представників та шкіл.

2. Складіть порівняльну характеристику кейнсіанства та монетаризму за зразком *табл. 14*.

Таблиця 14

	Кейнсіанство	Монетаризм
Оцінка ролі безробіття		
Значення інфляції		
Роль бюджетного дефіциту		
Темпи зростання грошової маси		

3. Установіть відповідність етапів розвитку інституціоналізму та пріоритетні напрями наукових досліджень (*див. табл. 15*).

Таблиця 15

Етап розвитку	Напрями досліджень
1) I етап – 20-30-ті рр. XX ст.	а) теорія профспілкового руху, соціально-економічні суперечності капіталізму
2) II етап – середина XX ст.	б) дослідження психології та соціології поведінки людини, юридичні та правові сторони господарських відносин, критика капіталізму
3) III етап – з 1970-х рр.	в) теорія зовнішніх ефектів, технократія, економічна теорія прав власності

4. Установіть відповідність між авторами та ідеями, теоріями, концепціями (*див. табл. 16*).

Таблиця 16

A
----

1. М. Фрідмен	а) рівняння обміну
2. В. Ойкен	б) концепція мультиплікатора
3. І. Фішер	в) концепція ідеальних типів
4. Дж. М. Кейнс	г) монетарне правило
Б	
1. А. Маршалл	а) співвідношення між рівнем інфляції та безробіття
2. У. Філіпс	б) співвідношення між попитом та пропозицією
3. Дж. М. Кейнс	в) співвідношення між ставкою податку та величиною податкових надходжень до бюджету
А. Лаффер	г) співвідношення між споживанням та заощадженнями
В	
1. Кейнсіанство	а) теорія соціального ринкового господарства
2. Ордолібералізм	б) концепція соціального дирижизму
3. Інституціоналізм	в) концепція акселератора
4. Марксизм	г) теорія бездіяльного класу

Тестові завдання

1. Що було головною причиною світової кризи середини 1970-х рр.?

- а) стрімке зростання цін на енергоресурси;
- б) стрімке зростання тіньового сектору;
- в) зростаюча фінансова глобалізація;
- г) загострення протиріч між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються.

2. Яке з наступних тверджень є помилковим?

- а) глобалізація – це процес вирішення глобальних проблем;
- б) глобалізація – це процес зближення і взаємопроникнення національних економік, посилення їх взаємозалежності;
- в) глобалізація проявляється в інтенсифікації міжнародного руху факторів виробництва;

г) глобалізація проявляється в транснаціоналізації капіталу та виробництва.

3. У чому полягали структурні зміни в господарстві провідних капіталістичних країн в останній третині ХХ ст.?

а) збільшенні частки промисловості в загальному обсязі виробництва;

б) збільшенні частки сільського господарства та скороченні промисловості в загальному обсязі виробництва;

в) збільшенні частки сфери послуг в загальному обсязі виробництва;

г) збільшенні частки промисловості та скороченні сфери послуг в загальному обсязі виробництва.

4. За М. Фрідменом, чому мають дорівнювати темпи зростання пропозиції грошей?

а) темпам зростання рівня цін;

б) темпам зростання рівня процентної ставки;

в) темпам зростання населення країни;

г) темпам зростання ВВП.

5. Чим була спростована ідея кривої Філіпса?

а) безробіттям;

б) інфляцією;

в) стагфляцією;

г) пасткою ліквідності.

6. Хто з перелічених нижче економістів є представником теорії економіки пропозиції?

а) А. Лаффер;

б) М. Фрідмен;

в) В. Ойкен;

г) Р. Лукас.

7. Із чим пов'язує теорія економіки пропозиції стале економічне зростання?

а) з використанням заходів щодо підтримання ефективного попиту;

- б) зі стабілізацією рівня дефіциту державного бюджету;
- в) зі зміною обсягів грошової маси в обігу;
- г) зі створенням податкових стимулів для розвитку вільного підприємництва.

8. *Яке з тверджень відповідає положенням теорії інституціоналізму щодо економічного життя суспільства?*

- а) воно має досліджуватись автономно від інших сфер суспільства;
- б) воно розвивається стихійно і потребує втручання держави;
- в) воно має вивчатись у зв'язку з дією усіх суспільних інституцій, моралі, права, виховання;
- г) воно не потребує вивчення.

9. *Із чим, за Е. Тоффлером, пов'язана «перша хвиля» розвитку суспільства?*

- а) з аграрною революцією;
- б) з промисловою революцією;
- в) з автоматизацією та механізацією виробництва;
- г) з розвитком сфери послуг.

10. *Кому належить концепція «техноструктури»?*

- а) Д. Беллу;
- б) Дж. Гелбрейту;
- в) Дж. Бьюкенену;
- г) Р. Коузу.

Список рекомендованої літератури

Борейко В. Можливість поєднання в сучасних економіках ідей кейнсіанства та монетаризму. *Вісник економічної науки України*. 2013. № 2. С. 17–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Venu_2013_2_6

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Історія економічних учень: хрестоматія: навч. посіб. / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2011. 512 с.

Стадник Г. В., Решетило В. П., Штефан С. І. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Харків: ХНУМГ, 2014. 230 с.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність процесів інтернаціоналізації, глобалізації та економічної інтеграції.
2. Назвіть основні етапи європейської інтеграції.
3. Які були причини економічної кризи 1973–1975 рр.?
4. Які заходи використовували провідні капіталістичні країни для подолання кризи середини 1970-х рр.?
5. Як вплинула інформаційно-технологічна революція на розвиток економіки провідних країн світу?
6. Розкрийте основні положення монетаризму.
7. У чому полягає сутність економічної теорії пропозиції?
8. Що описує крива А. Лаффера?
9. Поясніть основні припущення теорії раціональних очікувань.
10. Охарактеризуйте основні напрями неоінституціоналізму.

Тема 12.1. Господарство та економічна думка України в умовах адміністративно-командної економічної системи

П л а н

1. Господарство України в період «воєнного комунізму» та нової економічної політики (НЕП).

2. Становлення адміністративно-командної системи і її відображення в українській економічній думці.

3. Україна в умовах кризи радянської тоталітарної системи господарювання і спроби її реформування.

Методичні поради

У першому питанні слід висвітлити сутність політики «воєнного комунізму» (націоналізація землі, скасування приватної власності й товарно-грошових відносин, продовольча диктатура, централізований розподіл сировини та готової продукції тощо) та її вплив на економічне становище УСРР. Далі необхідно охарактеризувати зміст НЕПу (заміна продрозверстки натуральним податком, відновлення товарно-грошових відносин та підприємницької діяльності, припинення насильницького об'єднання селян у колгоспи, розвиток усіх видів кооперації тощо) та особливості її проведення в Україні. Зверніть увагу на те, що у цей період починає формуватися радянська економічна думка. Відбувалися численні теоретичні дискусії щодо моделювання нового суспільства, визначення головних принципів його побудови, форм та методів його дослідження.

На початку 1920-х рр. у теоретичному протиборстві зіткнулися два напрями економічної думки: 1) неокласичний підхід, що базувався на основних положеннях теоретичних концепцій західноєвропейської науки (його прихильники доводили необхідність широкого використання ринкових методів господарювання у поєднанні з помірними заходами планомірного регулювання економіки, при цьому розробка плану повинна виходити з об'єктивних закономірностей ринку і не мати жорсткого директивного характеру) та 2) ортодоксальний марксизм, що набув підтримки з боку влади і став

засадничим елементом державної ідеології (його прихильники розглядали НЕП як відступ від соціалістичної доктрини. Ринку як стихійній і анархічній формі господарювання протиставлялося централізоване державне планування і прямий розподіл продукту, що створюється).

Розгляд другого питання можна розпочати з висвітлення особливостей процесу, основних джерел, та наслідків індустріалізації в Україні. Необхідно також розглянути соціально-економічні аспекти колективізації селянства та її наслідки. Далі потрібно охарактеризувати адміністративно-командну систему управління господарством та зазначити, що її функціонування потребувало й ідеологічного обґрунтування та виправдання. У зв'язку із цим починає формуватися система поглядів, що одержала назву «політична економія соціалізму». Її предметом визнавалася система виробничих відносин першої фази комуністичного способу виробництва, підпорядкованих дії сукупності економічних законів.

Економічні закони соціалізму мають об'єктивний характер, але специфіка їх дії в тому, що люди можуть свідомо підпорядковувати свою діяльність їх вимогам. Вагоме значення мали відносини власності на засоби виробництва. Найважливішою специфічною особливістю соціалістичної системи господарства вважався планомірний характер її функціонування. Закон планомірного пропорційного розвитку був включений до складу обов'язкових закономірностей, які характеризують соціалістичну економіку, і став предметом подальших теоретичних обговорень. Зверніть увагу на дискусію щодо місця та ролі товарно-грошових відносин в економічній системі соціалістичного суспільства, що згодом перемістилися в площину вирішення проблеми співвідношення планомірності й товарності.

У третьому питанні вкажіть на диспропорції у відтворювальному процесі повоєнної економіки України у складі народногосподарського комплексу СРСР. Адміністративні заходи з ліквідації деяких галузевих міністерств і створення територіальних органів управління – раднаргоспів, заміни п'ятирічного періоду планування семирічним тощо не дали

очікуваних результатів. Усвідомлення необхідності радикальних перетворень змусило звернутися до використання елементів ринкового механізму для підвищення ефективності господарської діяльності.

Уперше ідея використання ринкових регуляторів була офіційно викладена у статті харківського економіста – професора Є. Г. Лібермана «План, прибуток, премія», у якій пропонувалося зробити певні кроки в бік перетворення соціалістичних підприємств у відносно самостійних товаровиробників. Слід розглянути новації, що пропонувалися у статті, та згодом у ході розгорнутої дискусії були конкретизовані, розширені й стали основою практичних рішень щодо проведення економічної реформи господарського механізму. Далі охарактеризуйте заходи реформи 1965 р. щодо сільського господарства та промисловості й поясніть, з якими труднощами зіткнулася практична реалізація цих заходів. Насамкінець необхідно назвати основні причини та форми застійних явищ в економіці України у 1970–80-х рр.

Тема есе. Ідеї реформування радянської планової економіки у роботах Є. Лібермана.

Практичне завдання

Охарактеризуйте етапи розвитку економічної думки в Україні радянського періоду (характерні риси, основні представники, проблеми, що дискутувалися, тощо). Результати оформіть у табл. 17.

Таблиця 17

Етап	Характеристика етапу
1) 1920–1930 рр.	
2) 1930–1940 рр.	
3) 1950–1960 рр.	
4) 1970–1980 рр.	

Список рекомендованої літератури

Горкіна Л. П. Чумаченко М. Г., Шубін О. О. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: монографія. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 141 с.

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ» 2010. 335 с.

Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / за заг. ред. С. В. Степаненка. Київ: КНЕУ, 2010. 743 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю.С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст політики «воєнного комунізму» в Україні та її наслідки.

2. У чому полягає сутність нової економічної політики? Які заходи вживалися у межах реалізації цієї політики?

3. Яке значення мала грошова реформа 1922–1924 рр.?

4. Що було предметом економічних дискусій 1920–30-х рр. в Україні?

5. Охарактеризуйте хід, особливості та наслідки індустріалізації в Україні.

6. Як проводилася колективізація селянства і які були її наслідки?

7. Висвітліть основні положення «політичної економії соціалізму».

8. Як трактувалися в політичній економії соціалізму проблеми планомірної організації виробництва та ролі товарно-грошових відносин?

9. Які проблеми в економіці України 1950–60 рр. свідчили про її передкризовий стан?

10. Які зміни у господарському механізмі передбачалися реформою 1965 р.? Чому вона зазнала невдачі?

11. Назвіть основні причини та форми застійних явищ в економіці України у 1970–80-х рр.

Тема 12.2. Відновлення основ ринкової системи господарства в Україні (90-ті рр. XX – початок XXI ст.)

П л а н

1. Проблеми соціально-економічного реформування української економіки в перші роки незалежності.

2. Радикальні економічні перетворення другої половини 1990-х рр.

3. Теоретичні дослідження українськими вченими проблем ринкового реформування економіки України.

Методичні поради

Насамперед (перше питання) охарактеризуйте стан української економіки на момент проголошення незалежності. При цьому потрібно звернути увагу не лише на природно-ресурсний потенціал країни, а й на форми та методи його використання. Далі зупиніться на труднощах у створенні національної економіки в перші роки незалежності. Україна, як і інші постсоціалістичні країни, опинилась перед необхідністю вибору теоретичної концепції перетворень. Слід указати три основні моделі переходу від планової до ринкової економіки: «ринкового соціалізму», яку обрали Китай та В'єтнам; «оксамитової революції», реалізовану у Чехії та Словаччині, та модель «шокової терапії» (Польща, Україна та Росія). Отже, початок ринкових реформ в Україні здійснювався при активному впровадженні елементів ліберальної моделі (приватизація, лібералізація цін, захист конкуренції). Практика використання цієї моделі в Україні

довела її низьку ефективність. Потрібно визначити, які фактори у процесі реформування 1991–1994 рр. призвели до економічної кризи в Україні (реформи мали поверхневий характер, були орієнтовані на макрофінансову стабілізацію, а не на підтримку виробництва; радикальні реформи не потрапляли в коло економічних інтересів правлячої еліти; з 1992 р. в Україні дефіцит державного бюджету покривався необмеженою грошовою емісією. Наслідок інфляції – обвальне падіння реальних доходів громадян, зростання безробіття тощо).

У другому питанні слід зазначити, що реальні економічні перетворення в Україні почалися після проголошення курсу на створення державнорегульованої соціально спрямованої ринкової економіки. Основну увагу приділіть процесам первісного нагромадження капіталу, роздержавлення та приватизації. Необхідно висвітлити концепцію, цілі, етапи, методи й наслідки української приватизації та пояснити, чому процеси приватизації призвели до суттєвих соціально-економічних протиріч у суспільстві. Охарактеризуйте якість економічного зростання 2000–2008 рр. та вплив на українську економіку світової фінансової кризи 2008 р. Насамкінець визначте основні риси сучасної української соціально-економічної моделі та пріоритетні завдання економічного розвитку.

Висвітлюючи третє питання, важливо наголосити, що сутність трансформаційних процесів у розвитку економічної теорії в Україні полягала в переході від одноконцептуальної теорії, що розвивалася здебільшого ізольовано від світової економічної науки, до багатоконцептуальної теорії, яка б увібра-

ла у себе досягнення світової економічної думки. З'ясуйте, які теоретичні проблеми необхідно було вирішувати українським дослідникам у 1990-ті рр. (обґрунтування концептуальних засад національної економічної моделі; мета, засоби, методи та послідовність перетворень; проблема координації державного та ринкового регулювання в процесі реформування; розробка дій із подолання трансформаційної кризи; визначення змісту інституціональних перетворень, пріоритетів у соціальній

політиці та шляхів її реалізації; розробка заходів щодо інтеграції України у світову економіку тощо).

На завершення охарактеризуйте напрями та наукові дослідження представників економічної думки України наприкінці ХХ – на початку ХІХ ст.

Теми есе. 1. Концепція монетаризму як теоретична основа ринкових реформ: теорія і практика реалізації.

2. Особливості інституціонального підходу до досліджень трансформації економічних систем.

Тестові завдання

1. *Що передбачав план побудови економіки соціалістичного суспільства?*

- а) створення монополістичних об'єднань;
- б) становлення трудової приватної власності селян на землю;
- в) націоналізацію основних засобів виробництва;
- г) вільний розвиток товарно-грошових зв'язків між елементами економічної системи.

2. *Що з переліченого характеризує політику «воєнного комунізму»?*

- а) націоналізація підприємств;
- б) грошова реформа;
- в) перевід державних підприємств на госпрозрахунок;
- г) управління економікою через ради народного господарства.

3. *Що передбачали заходи «нової економічної політики»?*

- а) встановлення фіксованого продовольчого податку на селян;
- б) націоналізацію дрібних і середніх підприємств;
- в) заміну наркоматів галузевими міністерствами;
- г) організацію колгоспів.

4. У чому проявився передкризовий стан економіки України у 1950-х рр.?

- а) неконтрольованому зростанні цін;
- б) загостренні проблеми збуту;
- в) дефіциті товарів народного споживання;
- г) у наростаючих диспропорціях відтворювального процесу.

5. Яка була основна функція політичної економії соціалізму?

- а) пізнавальна;
- б) методологічна;
- в) практична;
- г) ідеологічна.

6. З якої галузі розпочалася реформа 1965 р.?

- а) легкої промисловості;
- б) сільського господарства;
- в) важкої промисловості;
- г) з торгівлі.

7. Яка причина застійних явищ в економіці України у 1970–80-ті рр.?

- а) диспропорційна структура економіки;
- б) дефіцит трудових ресурсів;
- в) наявність зовнішньої заборгованості;
- г) дефіцит природних ресурсів.

8. Яка теоретична концепція стала основою ринкових перетворень в Україні на початку 1990-х рр.?

- а) кейнсіанство;
- б) інституціоналізм;
- в) марксизм;
- г) монетаризм.

9. У якому напрямку відбувається розбудова української держави та її економіки в період незалежності?

- а) створення моделі «капіталізму з людським обличчям»;
- б) створення моделі «соціально орієнтованої ринкової економіки»;
- в) створення моделі «українського соціалізму»;
- г) створення патерналістської моделі.

10. До якої системи за своїми ознаками ближче соціально-економічна модель, що склалася в Україні?

- а) до відкритої соціально-економічної системи змішаного типу;
- б) до закритої командно-адміністративної економіки;
- в) постіндустріальної економіки;
- г) закритої соціально-економічної системи змішаного типу.

Список рекомендованої літератури

Горкіна Л. П. Чумаченко М. Г., Шубін О. О. ХХ століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива: монографія. Донецьк: ДонНУЕТ, 2011. 141 с.

Історія економіки та економічної думки / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. Харків: НТУ «ХПІ», 2010. 335 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. М. Тарасевича, Ю.С. Петруні. Київ: Центр учб. літ., 2013. 352 с.

Історія економічних вчень: підручник / за ред. В. Д. Базилевича. Київ: Знання, 2015. 567 с.

Історія економіки та економічної думки: підручник / за ред. В. В. Козюка, Л. А. Родіонової. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 791 с.

Краус Н. М. Історія економіки та економічної думки: структурно-логічні схеми, таблиці, малюнки: навч. посіб. для вузів. Київ: ЦУЛ, 2017. 495с.

Питання для самоконтролю

1. Чим характеризувався стан економіки України на момент проголошення незалежності?
2. Які завдання необхідно було вирішити для переходу до ринкової економіки? Яка роль у цьому процесі відводилася державі?
3. Охарактеризуйте основні моделі переходу від директивної до ліберальної економіки. Який шлях було обрано в Україні?
4. Які фактори у процесі реформування 1991–1994 рр. призвели до економічної кризи в Україні?
5. Чому процеси приватизації призвели до суттєвих соціально-економічних протиріч у суспільстві?
6. Які теоретичні проблеми необхідно було вирішувати українським дослідникам у 1990-ті рр.?
7. Як вплинула на українську економіку світова фінансова криза 2008 р.?
8. Які основні проблеми економіки сучасної України?

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Оцінювання результатів засвоєння навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» передбачає проведення поточного та підсумкового контролю і здійснюється на основі накопичувальної бально-рейтингової системи (див. табл. 18).

Таблиця 18

Вид контролю	Кількість балів	Критерії (за кожною з оцінок)
Поточний контроль на практичному занятті	Max 5	Відмінне засвоєння навчального матеріалу теми, можливі окремі несуттєві недоліки
	4	Добре засвоєння матеріалу теми, але є окремі помилки
	3	Задовільний рівень засвоєння матеріалу, значна кількість помилок
	Min 0	Незадовільний рівень засвоєння матеріалу.
Колоквіум	Max 5	Відмінне засвоєння навчального матеріалу всіх тем, можливі окремі несуттєві недоліки
	4	Добре засвоєння матеріалу тем, але є окремі помилки
	3	Задовільний рівень засвоєння матеріалу, значна кількість помилок
	Min 0	Незадовільний рівень засвоєння матеріалу.

Оцінка самостійної роботи студента	Max 10	Глибоке знання проблем, пов'язаних із темою дослідження, вільне володіння матеріалом, вміння самостійно й творчо мислити, знаходити, узагальнювати, аналізувати матеріал, робити самостійні теоретичні та практичні висновки
	9	У роботі розкрито основні положення теми, але є деякі неточності у викладенні матеріалу, теоретичні поняття недостатньо підкріплено фактичними даними
	8	Основні положення теми розкрито, але деякі питання висвітлено неповно. Студент добре володіє матеріалом, але відсутня творчість та самостійність у дослідженні

Продовження таблиці 18

	7	Основні теоретичні питання висвітлено поверхово, не зроблено висновків або висновки не мають самостійного характеру; студент недостатньо володіє матеріалом
	6	Основні положення теми висвітлено поверхово, теоретичні положення не підкріплені фактичним матеріалом; немає висновків; студент слабо володіє матеріалом роботи
	Min 0	Основні положення теми висвітлено поверхово, з великою кількістю помилок; немає висновків; студент не володіє матеріалом роботи.
Залік	Max 60	<ol style="list-style-type: none"> 1. Всебічне, систематичне і глибоке знання матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни, у тому числі орієнтація в інноваційних наукових доктринах та концепціях дисципліни. 2. Засвоєння основної та додаткової літератури, рекомендованої кафедрою. 3. Здатність до самостійного поповнення знань з дисципліни та використання отриманих знань у практичній роботі.

	55	<p>1. Повне знання матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни.</p> <p>2. Засвоєння основної літератури та знайомство з додатковою літературою, рекомендованою кафедрою.</p> <p>3. Здатність до самостійного поповнення знань з дисципліни, розуміння їх значення для практичної роботи.</p>
	50	<p>1. Достатньо повне знання матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни, за відсутності у відповіді суттєвих неточностей.</p> <p>2. Засвоєння основної літератури, рекомендованої кафедрою.</p> <p>3. Здатність до самостійного поповнення знань з дисципліни, розуміння їх значення для практичної роботи.</p>

Продовження таблиці 18

	45	<p>1. Знання основного матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни, в обсязі, достатньому для подальшого навчання і майбутньої роботи за професією.</p> <p>2. Засвоєння основної літератури, рекомендованої кафедрою.</p> <p>3. Помилки і суттєві неточності у відповіді на іспиті за наявності знань до їх самостійного усунення або за допомогою викладача.</p>
	40	<p>1. Знання основного матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни, в обсязі, достатньому для подальшого навчання і майбутньої роботи за професією.</p> <p>2. Ознайомленість з основною літературою, рекомендованою кафедрою.</p> <p>3. Помилки у відповіді на іспиті за наявності знань для усунення найсуттєвіших помилок за допомогою викладача.</p>
	35	<p>1. Прогалини в знаннях з певних частин</p>

		основного матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни. 2. Наявність помилок у відповіді на іспиті.
	Min 0	1. Відсутність знань значної частини основного матеріалу, передбаченого програмою навчальної дисципліни. 2. Неможливість продовжити навчання або здійснювати професійну діяльність без проходження повторного курсу з цієї дисципліни.

Підсумкова оцінка з навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки» виставляється в залікову книжку відповідно до шкали, як показано у табл. 19.

Таблиця 19

Оцінка за шкалою ECTS	Визначення	Оцінка за національною шкалою	Оцінка за 100-бальною шкалою, що використовується в НЮУ
A	Відмінно – відмінне виконання, лише з незначною кількістю помилок	зараховано	90 – 100
B	Дуже добре – вище середнього рівня з кількома помилками		80 – 89
C	Добре – у цілому правильна робота з певною кількістю незначних помилок		75 – 79
D	Задовільно – непогано,		70 – 74

	але зі значною кількістю недоліків		
Е	Достатньо – виконання задовольняє мінімальні критерії		60 – 69
FX	Незадовільно – потрібно попрацювати перед тим, як перескладати	не зараховано	35 – 59
F	Незадовільно – необхідна серйозна подальша робота, обов'язковий повторний курс		0 – 34

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Критерії періодизації господарського розвитку суспільства.
2. Основні етапи господарської еволюції первісного суспільства та їх характеристика.
3. Провідні центри первинних цивілізацій, риси їх економічного розвитку.
4. Цивілізація Стародавнього Сходу: основні характеристики господарського розвитку.
5. Економічна думка Стародавнього Сходу.
6. Західна цивілізація та господарський розвиток античних держав.
7. Економічна думка Стародавньої Греції: Ксенофонт, Платон, Аристотель.
8. Становлення та етапи розвитку феодальної системи господарювання в країнах Європи.
9. Основні риси феодального господарства, його галузева структура та основні господарські форми.

10. Ремесло і торгівля у господарській системі феодального суспільства.
11. Феодальне місто, його виникнення та економічна роль.
12. Економічна думка Західної Європи періоду Середньовіччя.
13. Передумови та наслідки Великих географічних відкриттів.
14. Джерела, методи та особливості первісного нагромадження капіталу у провідних країнах світу.
15. Розвиток мануфактурного виробництва в Європі.
16. Загальні теоретико-методологічні засади меркантилізму. Особливості раннього і пізнього меркантилізму.
17. Промисловий переворот в Англії, його джерела, напрями та соціально-економічні наслідки.
18. Особливості промислового перевороту у Франції, Німеччині та США.
19. Особливості промислового перевороту в Україні.
20. Загальна характеристика класичної політичної економії, етапи її еволюції.
21. Економічне вчення фізіократів.
22. Економічна система А. Сміта.
23. Економічне вчення Д. Рікардо.
24. Закон народонаселення, теорії розподілу і ефективного попиту Т. Мальтуса.
25. Економічні погляди Ж. Б. Сея.
26. Особливості предмета і методу історичної школи та її загальна характеристика.
27. Економічні вчення західноєвропейських соціалістів-утопістів: А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена.
28. Становлення ринкових форм господарства України (друга половина XVII – I половина XIX ст.).
29. Індустріалізація господарства країн Європейської цивілізації та становлення ринку монополістичної конкуренції у другій половині XIX – початку XX ст.

30. Загальна характеристика економічного вчення К. Маркса.
31. Загальна характеристика маржиналізму: предмет, метод дослідження, періодизація.
32. Економічна думка в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.
33. Подолання економічних наслідків Першої світової війни та господарський розвиток провідних країн світу в 20-х рр. ХХ ст.
34. Світова економічна криза 1929–1933 рр. у США, Німеччині, Англії, Франції: причини виникнення, особливості перебігу та шляхи виходу.
35. Економічні причини та наслідки Другої світової війни для провідних країн світової економіки.
36. Предмет дослідження класичного інституціоналізму, його основні напрями.
37. Теоретична система Дж. М. Кейнса. Предмет та методологія дослідження.
38. Еволюція неокласичної теорії на початку ХХ ст.
39. Структурні зміни господарського розвитку провідних країн у другій половині ХХ ст. Науково-технічна революція.
40. Перетворення Японії на одну з провідних індустриальних країн світу. Фактори японського «економічного дива».
41. Шлях Німеччини до економічного лідерства в Європі.
42. Інтеграція господарських систем Західної Європи. Основні етапи еволюції Європейського Союзу.
43. Концепція «соціального ринкового господарства» Л. Ергарда та А. Мюллер-Армака.
44. Чиказька школа монетаризму.
45. Теорія економіки пропозиції.
46. Нова інституційна теорія.
47. Світове господарство на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).

- 48. Концепція «постіндустріального суспільства».
- 49. Господарство України в умовах адміністративно-командної економічної системи.
- 50. Відновлення ринкової системи господарства в Україні (останнє десятиліття ХХ – початок ХХІ ст.).

З М І С Т

Загальні поради.....	3
Плани практичних занять і завдання для самостійної роботи.....	5
Модуль І. Господарство та економічна думка Стародавнього світу і періоду Середньовіччя..	5
Модуль ІІ. Господарський розвиток та економічна думка країн європейської цивілізації в період становлення та розвитку ринкової економіки.....	39
Модуль ІІІ. Розвиток господарства та економічної науки у ХХ – на початку ХХІ ст.....	72
Критерії оцінювання рівня підготовки студентів.....	114
Питання до заліку.....	118

Навчальне видання

Електронне видання

Набатова О. О.

**ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ**

навчально-методичний посібник

для студентів
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»
спеціальності 051 «Економіка» спеціалізації «Бізнес-економіка»
денної форми навчання

Відповідальна за випуск *Л. С. Шевченко*

Редактор *В. В. Арнаутова*

Комп'ютерна верстка *А. В. Старжинської*